

LA GUERRA CIVIL D'UN PRADENC (1936-1939). DIETARI DE JOAN REIXACH I FORNELL

ROSER REIXACH I BRIÀ

rreixach@xtec.cat

XAVIER CATEURA I VALLS

xcateura@josoc.cat

The Civil War of a citizen of Prats (1936-1939). Diary of Joan Reixach i Fornell

Joan Reixach va ser un dels veïns de Prats de Lluçanès que, davant dels fets que van succeir al seu poble arran de l'esclat revolucionari posterior a l'aixecament militar contra el govern legítim de la República, va decidir travessar els Pirineus per anar a la zona controlada pels sollevats. Aquest és el dietari que va escriure durant el seu pas pel front de guerra fins que va poder tornar a casa seva.

Paraules clau: Guerra Civil (1936-1939), Prats de Lluçanès, Grup Mixt de Sapadors-Minadors.

Joan Reixach was one of the residents of Prats de Lluçanès who, faced with the events that occurred in his village around the revolutionary explosion after the military uprising against the legitimate government of the Republic, decided to cross the Pyrenees to the area controlled by the rebels. This is the diary he wrote during his time at the front until he was able to return to his home.

Keywords: Civil War (1936-1939), Prats de Lluçanès, Mixed Group of Sappers-Miners.

Data de recepció: 3/6/2016. Data d'acceptació: 22/7/2016.

La veritat es corromp tant amb la mentida com amb el silenci.

CICERÓ

Pòrtic

Des de fa uns anys hi ha hagut un interès creixent per la recerca, l'estudi i la publicació de dietaris personals que expliquen en primera persona els fets de la nostra darrera guerra, mal anomenada civil.

Una cosa és l'estudi i la publicació dels documents oficials sobre aquells mesos de revolució i guerra, o bé de les memòries de dirigents polítics i militars d'ambdós bàndols enfrontats, i una altra és la investigació i l'estudi de les memòries personals exposades en petits quaderns on s'expliquen els fets viscuts tant dels que van combatre al front com dels que van viure la Guerra des de la rereguarda en pobles o ciutats, estant emboscats o detinguts.

Els dietaris personals són una de les fonts que ajuden a comprendre millor els esdeveniments d'aquells dies convulsos, ja que tenen l'interès, i el mèrit, d'haver estat escrits a mesura que els fets relatats anaven succeint, tot explicant al mateix temps allò que hom sentia i pensava, i evitant així les trampes de la memòria que

es poden trobar de vegades en els relats memorialistes. Com diu Kapuściński: «Les persones recorden allò que volen recordar i no el que ha succeït en realitat, ja que cada individu la tenyeix [la història] del color que més li convé i prepara la seva pròpia barreja en el seu gresol particular».¹

Molt sovint, les persones que ens han deixat llegir i publicar els textos escrits per un familiar durant la Guerra ens han explicat que va ser quan va traspasar el seu autor que es van assabentar de l'existència d'aquell quadern o dietari, que restava ben guardat en un calaix o al fons d'un armari. I és que després de quasi tres anys de Guerra i de la repressió que la va seguir, ningú no volia parlar dels patiments passats i la por era present arreu. Tot i els anys transcorreguts des d'aquell 18 de juliol, encara avui dia ens trobem amb persones que no volen explicar allò que saben.

Aquestes cròniques personals són unes notes fresques i espontànies, sorgides d'una profunda experiència viscuda, escrites sense cap pretensió de fer una redacció literària ben brodada, però que per elles mateixes constitueixen una valuosa font de coneixement històric.

Ben segur que existeixen molts dietaris personals escrits durant la Guerra, avui encara inèdits, guardats en un calaix o en una capsa entre fotos, cartes i records, carregats de velles històries de vida.

Sovint, però, aquests testimonis estan fora de l'abast dels investigadors, ja que resten «confiscats» pels familiars de qui els va escriure, per una espècie d'escrúpul o de pudor malentès. El mateix passa amb la correspondència generada durant aquell període, hi ha familiars que ens diuen que es tracta de «qüestions íntimes»; de fet, tot epistolari, en principi, no deixa de ser l'expressió d'una relació de certa intimitat entre el remitent i el destinatari, però tractant-se de cartes escrites durant els mesos de la Guerra podrien aclarir aspectes encara massa foscos d'aquella època. Dissortadament a vegades aquests documents són destruïts, sense pensar en el possible valor que aquest llegat familiar pot tenir per a la memòria local i per tant també per a la història del nostre país.

Potser caldria pensar que qui va escriure i guardar durant anys el seu dietari o la seva correspondència sense destruir-los, després de deixar-los fixats negre sobre blanc per no oblidar vivències i records, potser ho va fer amb la voluntat de deixar un testimoni que pogués servir per a ajudar a entendre, als que vindrien després d'ell, el temps confús que li va tocar viure.

A través dels dietaris personals que es publiquen ens assabentem tant de les petites coses que succeïen, com d'alguns altres fets generals més destacats, i fins i tot dels pensaments, les angoixes, les pors, les nostàlgies i les il·lusions més pregoneres de l'autor en una situació ben complicada per a ell i també per als seus.

1. KAPUŚCIŃSKI, Ryszard. *Viatges amb Heròdot*. Barcelona: Empúries, 2006.

Perquè aquests dietaris no tenen res a veure amb els que s'escriuen en la tranquil·litat de la monotonia quotidiana, per vanitat personal o com a exercici d'afició literària. Tampoc no hi hem de buscar una anàlisi acurada del que estava succeïnt davant dels seus ulls, sinó que en aquests relats s'hi sol trobar el batec vital que sovint es desprèn de les persones que viuen alguns dels moments més difícils de la seva existència, on està en joc la pròpia vida, com ho són els viscuts durant una guerra.

Aquests escriptors anònims són els desconeguts de la «gran història» i massa sovint han estat oblidats per la historiografia, una disciplina que fins fa poc no ha tingut gaire en compte aquests notaris sense nom que en una senzilla llibreta aixecaven acta dels fets no oficials, de les coses que passaven cada dia al seu voltant, dels petits detalls, d'allò que no apareix mai en la història oficial.

Sortosament, però, d'uns anys cap aquí han vist la llum diversos dietaris personals que ens aporten una visió diferent dels fets ocorreguts als pobles i ciutats allunyats del front, i també dins del camp de batalla.

Cal vetllar perquè aquests petits tresors guardats en la intimitat familiar no es menystinguin ni es perdin, ja que són una inestimable font per a qui vulgui endinsar-se en la quotidianitat de la gent senzilla de qualsevol poble que viu una revolució, de qui està lluitant en una trinxera o de qui ha estat pres.

Avui que ja queden ben poques persones que ens puguin explicar de viva veu les seves vivències d'aquell enfrontament armat, aquests dietaris ens ajuden a conformar les nostres històries locals, contraposant informació i alhora complementant-la amb documentació fiable, i contribueixen d'aquesta manera a entendre els grans fets d'un país, com ho són els de la nostra darrera guerra.

N'és un exemple el dietari que ens ocupa, escrit fa quasi vuitanta anys i fins avui inèdit.

Introducció

Aquesta és la transcripció del dietari que va escriure durant la Guerra Civil el pradenc Joan Reixach i Fornell. Comença quan ell tenia vint-i-sis anys, i recull anotades les experiències viscudes des que va sortir de Prats de Lluçanès, el 14 de juliol de 1937, fins que va tornar a casa seva, el 12 de juny de 1939.

Com en tota guerra civil, aquest enfrontament va comportar una fractura social entre veïns i coneguts, però també entre membres d'una mateixa família. Els dos bàndols oposats van reclutar els homes de diferents llesves, i uns es van incorporar a la mobilització del govern republicà legalment constituït mentre que uns altres van decidir-se pels rebels de l'anomenat exèrcit nacional. Els pocs testimonis vius que queden recorden amb pesantor aquesta divisió que va continuar existint molt temps després de finalitzar el conflicte, amb ferides que en molts casos encara no s'han tancat. Ells mateixos expliquen que sovint no hi va haver un únic motiu per estar a favor dels uns o dels altres, excepte en el cas que tinguessin una ideologia

Restes de l'altar a la plaça de l'Església de Prats de Lluçanès (ANC. Fons: Rambol. Autor: Ramon Boladeras i Casajoana).

o una afiliació política concreta molt clares. S'hi barrejaven una combinació de factors polítics, ideològics, religiosos, familiars i socials, i de vegades fins i tot la inèrcia d'una guerra que s'allargava sense mesura i que els arrossegava cap a un enfrontament que ells no havien triat ni volgut. Fou per això, també, que alguns van sentir-s'hi totalment aliens i van fugir per tal d'ocultar-se durant tota la confrontació en diferents amagatalls més o menys propers al seu domicili, fins al final de la guerra o durant determinats períodes. Són els designats com a 'emboscats', persones que coneixien el terreny i que comptaven amb l'ajuda, l'atenció i el suport de moltes masies del territori.²

A Prats de Lluçanès, els primers dies de la contesa l'esclat revolucionari es va notar sobretot per l'incendi de les esglésies del municipi i per la destrucció dels símbols religiosos. Ho van dur a terme membres de comitès forans acompanyats per altres persones de la localitat, que a més van obligar els veïns a col·laborar-hi forçant-los a portar totes les imatges religioses que tinguessin en els domicilis

2. Per a una completa informació sobre el tema dels emboscats, vegeu MIRALLES I HENARES, Esther. *Emboscats. La guerra dels que no hi van anar*. Badalona: Ara Llibres, 2013, i *L'Erol. Revista Cultural del Berguedà*, núm. 114 (hivern 2012).

Restes de la crema i saqueig de la rectoria de Prats de Lluçanès (ANC. Fons: Rambol. Autor: Ramon Boladeras i Casajoana).

particulars.³ Va ser una mostra de rebuig a tot el que estigués relacionat amb la institució de l'Església, percebuda com a representant del conservadorisme i com a aliada dels poders fàctics tradicionals. A més de les fogueres puntuals enmig del poble, se'n va organitzar una altra als afores, al lloc conegut com la Bassa dels Bous, i allà s'hi portava tot el que consideraven que calia fer desaparèixer. Per aquest motiu, després de la Guerra, el 21 de gener del 1943, es va organitzar en aquest indret un acte batejat com a desgreuge, i s'hi va anar en processó des del nucli urbà amb la nova imatge de sant Vicenç, patró de la vila, una talla que tot seguit es va col·locar a l'altar major de l'església parroquial.⁴

Quan Joan Reixach va marxar del poble, el juliol del 1937, la vila de Prats de Lluçanès tenia en aquells moments 1.623 habitants, segons el darrer padró elaborat el 30 d'abril del 1936. L'Ajuntament estava encapçalat per Ramon Argerich i Gilibets, del PSUC (Partit Socialista Unificat de Catalunya), i els dos tinents d'alcalde eren Pere Safont i Codinac, de la CNT (Confederació Nacional del Treball) i Mateu Fusté i Mayola, d'ERC (Esquerra Republicana de Catalunya). Era un consistori que s'havia format el 30 de gener d'aquell mateix any i que només va durar fins al 6 de setembre, data en què se'n va constituir un de nou presidit per Ramon Font i Plans, que ja havia estat alcalde anteriorment i que havia sigut un dels impulsors del Comitè Local de Milícies Antifeixistes, creat el 22 de juliol del 1936.⁵

A mesura que avançava la Guerra, el govern de la República va anar ampliant la crida de les diverses lleves per tal que s'incorporessin al CRIM (Centre de Reclutament, Instrucció i Mobilització), on els soldats rebien una instrucció elemental abans de sumar-se a l'exèrcit.⁶ També aquest mateix gabinet, encapçalat

3. Dades obtingudes dels informants, de les fitxes de l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès, dels procediments sumaríssims de l'Arxiu del Tribunal Territorial Militar Tercer de Barcelona i de VILA I ESPONA, Pere. *Mig Oleguer mig Terracuita. Remembrances de Prats de Lluçanès*. Prats de Lluçanès: Ajuntament de Prats de Lluçanès, 1995, p. 159-160. (Les Tres Fonts; 4)

4. Programa de mà de la festa major del 1943: «A LAS SEIS: Procesión de desagravio, que, partiendo de la Iglesia parroquial, se dirigirá al lugar comunmente denominado "La bassa dels bous", donde fué profanada y quemada la antigua imagen del glorioso San Vicente, patrón de la Parroquia. En el citado lugar, será bendecida por el Rdo. Sr. Cura Ecónomo la nueva imagen, costeada por un devoto feligrés de la Villa. Acto seguido regresará la procesión que recorrerá las principales calles de la población: durante el trayecto se rezará el Santo Rosario. Una vez colocada la nueva imagen en el altar mayor de la Parroquia, se cantarán en su honor Completas solemnes» (Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès, AMPLI).

5. Els altres regidors (en aquell moment anomenats consellers), eren Joan Masramon i Balenyà, d'ERC, Joan Rocosa i Zordia, de la CNT, Pere Canudes i Casals, d'URC (Unió de Rabassaires de Catalunya), Miquel Fornell i Armengol, del PSUC, Ramon Font i Plans, de la CNT, i Josep Capdevila i Roca, d'ERC. Des del 18 de juliol, quan el Comitè de Milícies Antifeixistes va agafar el poder a l'Ajuntament de Prats de Lluçanès, hi va haver nombrosos canvis al consistori. Aquest comitè l'encapçalava Ramon Font i Plans, que una vegada dissolt l'Ajuntament, i constituït el nou, el 2 de setembre, va ser elegit alcalde. I ho va tornar a ser el 24 d'octubre, d'acord amb un decret de la Generalitat del 9 del mateix mes on s'establia que els consistoris s'havien de regir segons les proporcions dels partits que integraven el mateix govern de la Generalitat. Però com que no es complien del tot aquestes proporcions, el 30 de gener del 1937 hi va haver un nou canvi, i es va triar Ramon Argerich com a alcalde. Quan el 6 de setembre el PSUC, que tenia dos consellers a l'Ajuntament, va decidir retirar-se, dos dies després es va constituir el nou consistori, una altra vegada amb Ramon Font com a màxima autoritat municipal. (Llibre d'Actes de l'Ajuntament de Prats de Lluçanès, volum 25, AMPLI).

6. Els CRIM, Centros de Reclutamiento, Instrucción y Movilización, foren impulsats pel ministre de Defensa Nacional, Indalecio Prieto. Tots els que rebien l'ordre d'incorporar-s'hi s'havien de presentar

Vista de Prats de Lluçanès a inicis del segle XX (AGRFO. Fons: Josep M. Vilarmau. Autor: Josep M. Vilarmau i Cabanas).

per Juan Negrín i renovat a partir de l'abril de 1938 en el que es va anomenar Govern d'Unitat Nacional, on ell mateix assumia la cartera de Defensa, manava que les autoritats municipals denunciessin els homes dels reemplaçaments que no s'haguessin presentat. A l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès (AMPLI) es troba detallada la informació dels bans i edictes que va fer l'Ajuntament de la vila en aquests anys per fer complir l'ordre de reclutament que es publicava al *Diario Oficial del Ministerio de Defensa Nacional* i al *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya*. Igualment s'hi localitzen les llistes dels reclutes avisats, amb anotacions sobre els seus familiars, la destinació assignada i també si s'havien presentat o no. Amb la documentació guardada en aquest arxiu es constata que a Prats de Lluçanès els soldats de la lleva del 1928 van ser destinats al CRIM número 14, ubicat a Berga; les lleves del 1929 fins al 1940, al número 16, situat a Barcelona, i, finalment, la del 1941, coneguda com a lleva del biberó, altra vegada al núm. 14.⁷

al lloc designat amb una motxilla, una manta, un plat, una cullera i una cantimplora. Fins a principis del 1938 hi hagué quatre d'aquests centres a Catalunya: a Girona, Barcelona, Tarragona i Manresa, i després arribaren a sis, en afegir-s'hi Berga i Terrassa. En aquests centres es rebia formació diversa, física, moral i d'instrucció militar.

7. Llista amb cent setanta-un quintats amb data del 21 de juliol del 1938. Hi figuren el nom complet, els pares, el domicili i també si es van presentar, es van fugar o van ser declarats inútils, voluntaris, desapareguts o morts.

En rebre la citació de presentar-se, Reixach va optar per fugar-se, com així consta en alguns documents de l'AMPLI. El seu nom figura en llistes dels considerats desertors emboscats, la majoria dels quals sortiran citats en el seu dietari, i amb qui en algun moment o altre va compartir el temps de guerra. És el cas d'un document sense data on surten les lleves des del 1923 fins al 1940, amb un total de cent quaranta-vuit homes, i que es presenta com a *Relación nominal de los individuos que estando comprendidos en las Quintas llamadas por el gobierno de la República se consideran desertores emboscados, por no estar en filas como los demás*.⁸ Igualment, es troba citat en un altre document, aquest sí amb data, del 17 de maig del 1938, que porta per nom *Relación nominal de los individuos que estando comprendidos en las quintas llamadas por el gobierno de la República no se han presentado y por tanto pueden considerarse como desertores*. En aquest hi ha una relació de les lleves des del 1922 fins al 1940 i a més s'hi observa que els que pertanyien a les primeres, del 1922 al 1926, que eren els d'edat més avançada, estaven destinats a construir fortificacions.⁹

És a partir del 1938 quan s'intensifica el control sobre les lleves per tal que tots els homes s'incorporin a files. A les actes dels plens de l'Ajuntament de Prats de Lluçanès hi llegim que n'hi ha molts de no presentats i que «es prendran les mesures oportunes» per aquest fet.¹⁰ També, com que es tracta d'un problema general, es convocà els consistoris osonencs a una reunió a Vic que es va celebrar el 12 de febrer i on es van prendre una colla d'acords enviats a l'honorable conseller de Governació i Assistència Social de la Generalitat i al ministre de Defensa Nacional de la República. En l'escrit es remarca, a part dels acords presos, el suggeriment que «si els ajuntaments i especialment els alcaldes no tenen l'assistència deguda dels organismes oficials per acabar amb el problema dels desertors, es posin els càrrecs a disposició de les superioritats per eludir tota mena de responsabilitats».¹¹ Atès que els llibres d'actes entre el febrer del 1938 i el febrer del 1939 es consideren desapareguts, no es pot saber com continuen aquestes reclamacions a Prats de Lluçanès. El que sí trobem a l'AMPLI són documents de multes imposades als familiars dels soldats que van passar a l'Espanya nacional, que podien arribar a tres-cents cinquanta pessetes, i igualment informes de l'any 1939, referents als membres que havien format part del comitè antifeixista, on se'ls acusa de negar el racionament de pa i altres aliments als familiars d'aquests fugats.¹²

8. Vegeu document número 5 a l'Annex (AMPLI).

9. Vegeu document número 6 a l'Annex (AMPLI).

10. Un dels acords del ple del 24 gener del 1938 és el següent: «Siguent molts els minyons de les lleves cridades per el govern per tal de complir el seu deure militar que han defugit o han desertat, s'acorda en fer les denúncies necessàries per tal de poder donar un escarment necessari a tots els seus familiars per ésser talment una cosa vergonyosa per tot el poble antifascista» (AMPLI).

11. Document de l'AMPLI, signat per l'alcalde de Vic, Marià Serra i Badell, i el secretari municipal, en representació de tots els regidors assistents.

12. Aquest és un fragment d'un d'aquests informes, redactats el 19 de setembre del 1939, d'un dels considerats defectors: «*Más tarde y en representación de la CNT fue consejero del ayuntamiento rojo firmando el acta de sesión por acuerdo de la cual se quitaba el racionamiento de pan y demás alimentos a los familiares de los que se habían pasado a la España nacional. Durante el tiempo que formaron parte del ayuntamiento impusieron multas a los familiares citados, entre ellas, una de 350 pesetas, a cada una de dichas familias*» (AMPLI).

Joan Reixach (ARRB).

Després de sortir de Prats de Lluçanès Reixach estigué amagat en diverses masies del terme municipal de les Llosses fins al 17 d'agost del 1937, un temps en què va col·laborar fent feines de pagès, però durant el qual també es va trobar amb altres grups de desertors i alguns companys del mateix poble que tenien el

I entre els documents referits a les multes, n'hi ha diversos del maig del 1938 on se n'exposaven els motius: «Havent rebut d'aquest ajuntament el vostre fill... pertanyent a la lleva del..., la quantitat de TRES-CENTES CINQUANTA PESSETES (350) perquè pogués adquirir l'equip de soldat per incorporar-se a Files, i enterat aquest Consell de que no ha complert amb el seu deure.

Per la present se vos ordena que dintre el termini de dos (2) dies retorneu a aquesta Alcaldia, la quantitat rebuda, per el vostre fill, més la quantitat de CENT CINQUANTA PESSETES (150) de multa com a burla de les ordres en les actuals circumstàncies» (AMPLI).

Dibuix al dietari de l'emblema del cos d'Ingenieros Zapadores de Pamplona (ARRB).

mateix objectiu: fugir cap a l'anomenada Espanya nacional. Des de les Llosses seguí una ruta cap al Faig General,¹³ lloc de trobada amb els guies, i d'aquí cap a la muntanya de Rus, la de Toses i l'obaga de Saltèguet, arribant a zona francesa per la Cerdanya. De Bourg-Madame viatjà cap a Perpinyà, Besiers, Maruèjols, Toulouse, Tarbes i Hendaia, i entrà a la zona de l'exèrcit «nacional» per Irun el 9 d'octubre del 1937. En aquesta mateixa data ens consta que el també pradenc

13. El Faig General, a la comarca del Ripollès, és un indret força conegut per la gent del Lluçanès ja que forma part d'una de les rutes ramaderes que travessen la comarca lluçanesa. Concretament és part del camí que arriba fins a Castellar de n'Hug i el pla d'Anyella.

Anselm Gost i Grau passà a Irun, i podria ser el company amb qui va marxar o el que va trobar uns dies després, quan era ja a les Llosses, i que cita sense dir-ne el nom en el seu dietari.¹⁴

Destinat inicialment al Grupo Mixto de Zapadores destacats a la caserna de Pamplona,¹⁵ les seves tasques a l'exèrcit van ser les habituals dels sapadors, treballant en la creació d'infraestructures diverses per a facilitar el moviment de les tropes, i entre aquestes l'arranjament de carreteres, la preparació de trinxeres o la col·locació de filats i de mines per a tancs,¹⁶ tal com explica en el dietari. Va ingressar el 16 d'octubre en aquest cos i el 29 de novembre s'incorporà a la Tercera Companyia amb el capità Luis Aguirre a Jadraque.¹⁷ Va participar en diversos fronts de la Guerra, primer en el de Guadalajara (entre el novembre de 1937 i l'abril de 1938); després al sector de l'Ebre, Horta de Sant Joan i Gandesa (entre el 22 de setembre i el 6 de novembre del mateix any), i finalment a Castelló (el març de 1939).¹⁸ Va ser llicenciat de l'Ejército de Levante el 8 de juny de 1939, segons consta en una de les fitxes de l'AMPLI del 1940 i en un document guardat a casa seva. En cadascuna d'aquestes fitxes, que porten el nom de *Ficha de clasificación*, hi figuren les dades personals, el lloc on van residir des de l'octubre de 1934, si van servir a l'*ejército nacional* o a l'*ejército rojo*, on eren el juliol del 1936 i quan i per on van passar a l'Espanya nacional, a part d'una llista de persones que els puguin avalar i els documents que presentaven com a justificació.¹⁹ En aquest cas Reixach té la fitxa 149 i el van avalar Joan Grau i Miquel Pi.²⁰

De després de la Guerra també hi ha nombroses llistes en aquest arxiu on es classificaven els soldats de les diferents quintes, «*vistos los informes individuales de cada uno*», com a addictes, desafectes, encartats o indiferents. I, ja més endavant, relacions d'excombatents als quals es convidava oficialment cada any a la Fiesta de la Liberación, que se celebrava el 3 de febrer, data d'entrada de les tropes rebels a Prats de Lluçanès.

El 5 de febrer del 1939, dos dies després que arribessin les tropes del general Franco a la vila, es va constituir la comissió gestora, i fou nomenat alcalde Jaume Rovira i Camps, el director de la fàbrica de Cal Xiquet, que havia fugit al País

14. Anselm Gost i Grau (Prats de Lluçanès, 1912-1978) va passar el 9 d'octubre del 1937 cap a Irun, segons consta en la Ficha de clasificación núm. 153 de l'AMPLI. Es va llicenciar de la 4a División de Navarra el 21 de juny del 1939 a Bilbao.

15. Segons un certificat conservat al seu domicili i signat pel capitán mayor don Crescente Martínez de Irujo y Martínez de Morentín, formava part de la Tercera Compañia del Grupo Mixto de Zapadores Minadores para la División de Caballería y Brigadas de Montaña, al cap de la qual hi havia el comandant Gabriel Ochoa de Zabalegui y Eyaralar.

16. Vegeu el dibuix fet al mateix dietari, a l'Annex 2.

17. Dades extretes de l'informe militar de J. Reixach, que es troba a l'Archivo General Militar de Guadalajara.

18. El 9 de març del 1939 es va incorporar al Grupo de Ingenieros de las Divisiones 57 i 58, de nova creació, pertanyents a l'Ejército de Levante, a Calatayud. Informació extreta de la fitxa militar localitzada a l'Archivo General Militar de Guadalajara.

19. Vegeu la foto de la pàgina següent.

20. Tots dos eren veïns i coneguts de la família. Joan Grau, domiciliat a cal Llorenç, al carrer Major, 47, i Miquel Pi, de cal Pataluga, domiciliat al carrer Major, 60.

Ayuntamiento de *Prats de Lluçanès* Distrito de *Berga*

REEMPLAZO DEL AÑO 1933 FICHA DE CLASIFICACIÓN NÚMERO *149*

Apellidos *Reixach Fornell* Nombre *Juan*

Natural de *Prats de Lluçanès* provincia de *Barcelona* Nació el *16* de *enero* de *1911*

Hijo de *José* y de *Lubina* residentes en *Prats de Lluçanès*

Estado *soltero* Nombre de la esposa

Residencia actual del mozo *Calle Mayor N.º 51*

Oficio actual *Herrero* Idem anteriores *igual*

Lugares en que residió desde octubre del año 1934: *Prats de Lluçanès*

Sirvió en el Ejército Nacional en *Grupo Mixto de Zapadores de Pamplona*

Sirvió en el Ejército rojo en *no*

Obteniendo los empleos de *Soldado*

En julio del 36 estaba en *Prats de Lluçanès* dedicado a *su oficio*

Pasó a la España Nacional el día *9 Octubre 1937* por *Francia*

Prisionero o presentado a *Irún*

Posee bienes en *Prats de Lluçanès*

Tiene parientes afincados en

Personas que pueden avalarlo *Juan Grau y Miguel Pi*

Documentos que presenta: *Existe pasaporte de licenciamiento del Ejército de Levante, expedido en Valencia a 8 de junio de 1939*

Prats de Lluçanès *7 de Mayo* de 1940

(Fecha y firma del interesado o de su representante.)

Juan Reixach

Fitxa de classificació de Joan Reixach (AMPLI).

Basc i a la casa del qual Reixach hi féu unes estades de convalescència mentre estava malalt, concretament a Rentería. Això era l'estiu de l'any 1938, i hi va anar després d'estar ingressat gairebé cinc mesos en diversos hospitals per problemes de salut que van motivar la seva baixa temporal de l'exèrcit, fins que va incorporar-s'hi de nou el 22 d'agost. En aquesta comissió gestora el tinent d'alcalde va ser Ramon Montaña i Mir i els regidors, Juan Borralleras i Arnaus, Valentín Fusté i Mayola i Juan Bartrons i Armengou.²¹

El 10 de setembre li va arribar una notificació des de València, segellada per la 22a Compañía del Grupo de Zapadores Minadores núm. 5, on se li comunicava la concessió d'una «Cruz Roja» com a «Medalla de Campaña por sus elevados méritos en la pasada guerra», segons consta en un document conservat al seu domicili i també a l'AMPLI.

21. Llibre d'actes de l'AMPLI. Volum 26.

El 2 d'octubre d'aquest mateix any va prendre possessió com a fiscal municipal suplent de Prats de Lluçanès, tal com es llegeix en un carnet que es conserva al domicili familiar, un càrrec signat a Berga pel jutge de primera instància i instrucció d'aquesta ciutat, Ramon M. Pujol, i pel secretari d'aquest jutjat, Ramon Sensada. Anteriorment, amb data del 14 de juliol del mateix any, una carta del Jutjat de primera instància de Berga demanava a l'Ajuntament de Prats de Lluçanès una llista de cinc persones proposades per a exercir càrrecs de jutge i fiscal municipal: «que por su moralidad, prestigio, arraigo aptitud así como su adhesión al glorioso movimiento nacional sean merecedoras de ejercer las funciones que la ley encomienda a la justicia municipal».²² També se sol·licitava un informe sobre cadascun i amb data del 28 del mateix mes es troba el següent: «D. Juan Reixach Fornell, natural y vecino de esta villa, de profesión herrero, de 28 años de edad, soltero. Antes del 18 de julio de 1936 era conceptuado como persona de orden y de derechas. Después de dicha fecha y al ser llamado su reemplazo se pasó a la España nacional donde ingresó en el ejército al que perteneció hasta la fecha de su licenciamiento. Es persona de prestigio y moralidad reconocidas reuniendo aptitudes para el desempeño de cargos de justicias».²³

El dietari

El seu dietari és una llibreta vertical de fulls quadriculats, escrit a ploma, de 19 x 13 cm, on a la primera plana hi ha un dibuix fet per ell mateix del jou i les fletxes, símbol de la Falange. En aquest dietari, a les pàgines davanteres hi trobem la narració dels fets, mentre que als reversos hi ha alguns poemes d'Amado Nervo²⁴ i cançons relacionades amb la Falange o la legió: «Balada de los cuatro luceros», «A mi morena», «¿Quién era?», «Viva Cristo Rey», «A mi madre», «El novio de la muerte», «Himno del zapador», «Las promesas», «Recuerdo a mi madre muerta», «Himno a los caídos...», la majoria escrites al front de Guadalajara, Cogolludo i Jadraque, el mes de març del 1938, i a Pamplona l'estiu del mateix any.²⁵ Igualment al revers hi ha algunes notes complementàries referents a fets puntuals no especificats a la part davantera. Tal com està redactat sembla que anava escrivint a estones, quan li permetien les seves obligacions al front, o en els dies que va passar ingressat en diferents hospitals.

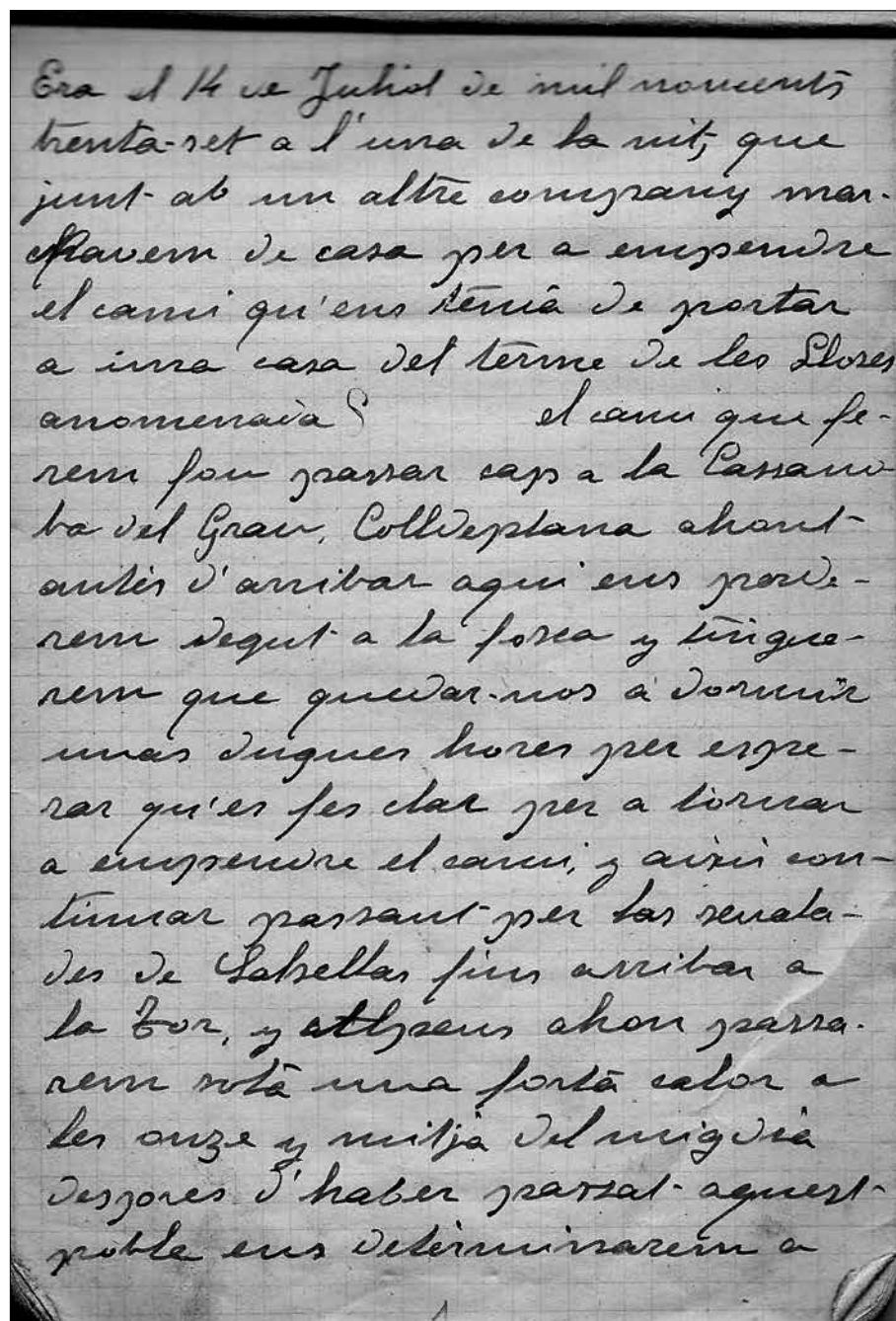
Completant aquest dietari existeix una altra llibreta petita, de 10,5 x 15,5 cm, amb cobertes toves de color negre, on figuren noms que en el dietari original eren espais en blanc o també altres informacions més detallades dels mateixos esdeveniments. En aquesta llibreta hi ha una llista de diferents companys del poble que van participar a la Guerra en el mateix bàndol o que van fugir a la zona «nacional» i també una colla d'adreces d'alguns d'aquests companys destinats a diverses zo-

22. Els noms proposats, a part de Joan Reixach, van ser Josep M. Vall i Fumaña, Joan Costa i Vialclara, Enric Borralleras i Fumadó i Saturnino Lacalle i Unamuno (AMPLI).

23. AMPLI.

24. Amado Nervo, pseudònim del poeta mexicà Juan Crisostomo Ruiz de Nervo Ordaz (1870-1919).

25. Vegeu a l'Annex 3 la llista completa i una d'aquestes cançons.

Era el 14 de Juliol de mil noucents
trenta-set a l'una de la nit, que
junt ab un altre company mar-
chavem de casa per a emprendre
el camí que ens tenia de portar
a una casa del terme de les Dlores
anomenada S el camí que fe-
rem fou passar cap a la Passa-
da del Gran, Colldejana ahont-
ant d'arribar aquí ens pro-
vení segut a la forca y tingu-
rem que quedar-nos a dormir
unas dues hores per esgu-
rar qu'es fes clar per a tornar
a emprendre el camí, y així con-
tinuar passant per les veneta-
des de Sabella fins arribar a
la Bor, y atgrem ahont passa-
rem notà una forta calor a
les onze y mitja del migdia
desgoses s'haber passat aquest
poble ens determinarem a

Primera pàgina escrita del dietari (ARRB).

nes del front.²⁶ Juntament amb aquests documents va guardar postals de l'època de llocs per on va transitar o on va residir, com Maruèjols o San Sebastián, i també la fitxa d'hospitalització a l'Hospital Militar de Sigüenza, del 1938, on va estar ingressat per malaltia després de passar abans pels hospitals de Jadraque i Saragossa, i posteriorment pel de Valladolid.

Aquest dietari va ser trobat anys després de la seva mort en una calaixera de les golfes del seu domicili, juntament amb l'altra llibreta, les postals i un llibre de poemes d'Amado Nervo: *La amada inmóvil*.²⁷ També hi ha en una de les pàgines el recordatori de la Comunió Pascual al front de Guadalajara (Cogolludo), el 4 de març de 1938, i un paper solt amb diverses frases bàsiques en basc, segurament per a comunicar-se amb les noies mentre devia ser a Pamplona i a San Sebastián. Ell mai no mencionava la Guerra ni tampoc se sabia que hagués escrit aquesta crònica, i cap dels seus companys amb els quals va compartir part del conflicte no en devia tenir coneixement, ja que anys més tard van manifestar la seva sorpresa quan se'ls va informar de la troballa.

Per a la transcripció s'ha respectat el text original tot i que s'ha optat per regularitzar algunes paraules d'acord amb la normativa actual, deixant alguns casos que s'han considerat estil propi de l'autor, com l'ús d'algunes formes verbals, castellanismes o vocabulari local (per exemple, s'ha canviat *ab* per *amb*, *ahont* per *on*, y per *i...*). També s'ha revisat l'ús de les majúscules i els noms propis, s'han esmenat alguns errors ortogràfics i, per a facilitar-ne la lectura i la comprensió, s'ha regularitzat la puntuació i s'han escrit algunes notes entre claudàtors.

A més, cal esmentar que per a il·lustrar els fets ocorreguts es compta amb documents i fotografies, dues de les quals són totalment inèdites. Per aquest motiu en destacaríem el seu gran valor històric, perquè tot i que de la Guerra Civil en general en coneixem diferents cròniques fotogràfiques del front, dutes a terme per fotoperiodistes especialitzats que cobrien la informació per als grans mitjans, no és gaire habitual que n'hi hagi d'un poble petit com Prats de Lluçanès, que en aquells moments no arribava als dos mil habitants. Aquestes imatges van ser preses els primers dies de la contesa per Ramon Boladeras i Casajuana (1893-1957), un pradenc que exercí de fuster però que va ser un gran aficionat a la fotografia, a la música i al teatre, pare del també excel·lent fotògraf Ramon Boladeras i Soler, conegut com a Rambol (1933-1992).

Joan Reixach i Fornell

Nascut el 6 de gener del 1911 a Prats de Lluçanès, era conegut amb el nom de *Nan Ferrer* pel seu ofici. Va ser el petit després de tres germanes, la Roser, la Montserrat i la Pepeta.²⁸ Anteriorment, però, hi havia hagut un altre germà amb el

26. Vegeu aquests dos documents a l'Annex, números 7 i 8 (ARRB).

27. NERVO, Amado. *La amada inmóvil*. 3a ed. Madrid: Espasa Calpe, 1941 (Austral). Alguns dels poemes del llibre són els que també havia escrit en el revers dels fulls del seu dietari.

28. Roser, nascuda el 1901; Montserrat, nascuda el 1903, i Pepeta, nascuda el 1906, totes tres a Prats de Lluçanès.

Tres dels germans Reixach entre els anys 1934 o 1935. D'esquerra a dreta: Rafel Cirera al costat de la seva esposa, Roser Reixach, Pepeta Reixach i Joan Reixach (ARRB).

seu mateix nom, Joan, nat el 1899 i que va morir quan només tenia deu anys, el 1909. La seva mare, molt afectada encara per la mort de l'hereu i per una salut delicada, deixà que el criés una dida, i les germanes grans foren confiades a altres cases, la Pepeta amb els avis materns i la Montserrat a pagès, mentre que la Roser es quedà a casa per ajudar.²⁹

Era fill de Josep Reixach i Vilaró, nascut a Sant Boi de Lluçanès, i de Sabina Fornell Riu, de cal fuster de la Plaça (Nova), de Prats de Lluçanès.³⁰ El seu pare,

Josep Reixach, s'establí fent l'ofici de ferrer i veterinari a Prats de Lluçanès, poble on es casà l'any 1898 i on al cap de deu anys, el 1908, adquirí un habitatge al carrer Major 55, avui 51, juntament amb un nínxol al cementiri, per dues mil noranta pessetes.³¹ Era una casa amb hort que durant molt temps fou coneguda com a cal Ferrer de la Sibina,³² i més endavant com a cal Nan Ferrer.

La família era profundament religiosa i practicant. Quan va esclatar la Guerra, les monges dominiques, veïnes per la part del darrere, a la banda de l'hort, van haver de marxar del convent i refugiar-se en cases del poble. Això va ser el 23 de juliol del 1936 i van estar-hi amagades fins a primers d'agost. En aquest domicili del carrer Major, descrit com a «*casa del herrero Reixach*», s'hi va allotjar la Gna. Basílica Bosch.³³ A més, tres dels oncles, germans del seu pare, es dedicaren a la vida religiosa: en Bonaventura, la Dolors i l'Antoni. La Dolors va exercir de mestra i fou directora a l'escola de Taradell durant tota la seva vida, i els dos religiosos van morir assassinats els primers mesos de la Guerra Civil, en Bonaventura el 19 d'octubre del 1936 i l'Antoni el 13 d'agost del mateix any.³⁴ Aquest darrer vivia a Vic i malgrat que el van convidar a marxar ell s'hi va negar. El 12 d'agost el van anar a buscar i el van matar juntament amb el canonge Galobardes i el Dr. Josep M. Ordeig a Lliçà de Vall.³⁵ Quant a en Bonaventura, que havia fet la seva professió religiosa el 1881,

29. La dida costava trenta pessetes al mes. REIXACH I VILARÓ, Antoni. *Notes biogràfiques i històriques de la família Reixach i Vilaró i ses pertinençes*. Exemplar manuscrit (ARRB).

30. Josep Reixach i Vilaró (Sant Boi de Lluçanès, 1875 - Prats de Lluçanès, 1935) ferrer, i Sabina Fornell i Riu (Prats de Lluçanès, 1881-1937), cosidora pantalonera.

31. Casa adquirida a Josefa Planas i Vila i al seu fill, Josep Soler i Pla. REIXACH I VILARÓ, *op. cit.*

32. Sibina era el nom amb què es coneixia popularment la seva mare, Sabina, que segons s'explica tenia un caràcter molt fort, motiu pel qual la casa de seguida va ser coneguda amb el nom de cal Ferrer de la Sibina.

33. Aquesta informació es troba a la «Crònica o historia» de les Dominiques de Prats de Lluçanès, començada a redactar el 22 de juny de 1942. Arxiu de les Dominiques de l'Anunciata. Prats de Lluçanès.

34. Bonaventura Reixach i Vilaró (Olost, 1860 - Cervera, 1936), de la Congregació de Fills de l'Immaculat Cor de Maria (claretians). Va viure en diferents cases de la congregació, a Vic, Santo Domingo de la Calzada, Alagón, Olesa de Montserrat i finalment Cervera.

Dolors Reixach i Vilaró (Olost, 1862 - Barcelona, 1917) entrà a l'Institut de Terciàries de Dominiques de l'Anunciata de Vic el 1881. Amb el títol de mestra de primera ensenyança regentà durant trenta-quatre anys l'Escola Pública de nenes de Taradell, fins que el 1916 es traslladà al convent construït per la mateixa congregació.

Antoni Reixach i Vilaró (Sant Boi de Lluçanès, 1872 - Lliçà de Vall, 1936), sacerdot, llicenciat en Teologia i catedràtic de llatí al Seminari de Vic. Va exercir a Susqueda, Sant Pere de Torelló i a les Carmelites Descalces de Vic. Va publicar una coneguda gramàtica llatina que s'utilitzava a molts seminaris d'Espanya i Amèrica, a part del de Vic, i també escrivia articles pedagògics a la premsa local.

35. *Martirologio Vicense*. Vic: Imprenta Portavella, 1945, p. 138.

Joan Reixach treballant al carrer Major de Prats de Lluçanès a la dècada dels cinquanta (ARRB).

i que llavors residia a l'edifici de la Universitat de Cervera, el juliol es traslladà a l'hospital d'aquesta localitat juntament amb altres germans vells o malalts. El 2 de setembre els van avisar que marxessin però a causa de la seva avançada edat no se'n va anar i el dia 17 dos milicians se'l van endur juntament amb altres vuit religiosos i els afusellaren tots al cementiri de la ciutat.³⁶

El seu pare, Josep, havia mort el 30 de setembre del 1935 i la mare, Sabina, el 3 d'abril del 1937. En el moment de començar la Guerra Civil les seves germanes ja s'havien casat i per tant quan va decidir marxar ell vivia sol a la casa continuant l'ofici après del seu pare.³⁷

Exercí de ferrer tota la vida, treballant en un taller que hi havia als baixos del seu domicili. Allà llossava, arreglava i venia eines del camp, muntava cadenes, frontisses, baranes i alguns elements de forja per a portes i balcons, i esmolava estris diversos amb una mola d'aigua. Per a modelar el ferro calent comptava amb una enclusa, situada ben a prop de la fornall, alimentada amb carbó i amb una gran

36. *Martirologi Solsoní (1936-1939)*. Barcelona: Editorial Claret, 1988, p. 92, 93 i 94.

37. Roser, casada el 1926 amb Rafel Cirera i Cortinas; Montserrat, casada amb Joan Vilamú i Blanqué el 1927; Pepeta, casada amb Manel Noguera i Euras el 1933. Dades també extretes del Padró municipal de Prats de Lluçanès del 30 d'abril del 1936 i dels llibres de registre de la parròquia de Prats de Lluçanès.

Membres del grup teatral Art i Joventut en una excursió (ARRB).

manxa. Fins que el carrer Major va ser asfaltat era habitual que posés llantes a les rodes de carro al mig de la via.

Havia participat activament en la vida associativa de la localitat. Gran aficionat al teatre, formà part de l'agrupació Art i Joventut³⁸ com a traspunt des de la seva creació, entre el 1931 i el 1932, fins a la seva dissolució, el 1952: «El Joan Reixach, de cal Ferrer de la Sibina, va ser com una institució: des de la primera representació fins a la darrera. Amb el llibre a la mà i una pipa a l'altra, no se li n'escapava ni mitja. I a vegades renyava els actuant i tot, si no estaven al cas».³⁹ A les dècades de 1920 i 1930 jugà a la plantilla del F.C. Pradenc, entitat on també va coincidir amb altres companys que més endavant es trobaria al front, com Pere Vallès, Valentí Pérez, Pere Compte, Mingo Cirera, Joan Ballús *Sant Hipòlit*, Manel Grau, etc., alguns dels quals surten mencionats en el dietari.

38. L'agrupació Art i Joventut va sorgir als primers anys de la dècada de 1930 i fins a la seva desaparició va oferir al voltant d'un centenar de representacions, bàsicament obres de teatre, encara que també havien organitzat lectures de poemes. Treballaren un bon nombre d'autors, alguns en castellà, els primers anys de la postguerra gairebé per obligació, com els germans Quintero, Pedro Muñoz Seca, Carlos Arniches, Mariano José de Larra..., però igualment van interpretar els grans clàssics catalans, com Santiago Rusiñol, Apel·les Mestres, Josep M. de Sagarra, Àngel Guimerà..., sense oblidar els autors locals com Anselm Gost amb la seva renombrada *Passió de Jesucrist*.

39. VILA I ESPONA, *op. cit.*, p. 226.

Una altra de les seves aficions fou la pesca, essent un habitual de la riera de Merlès, indret on arribava amb la seva inseparable moto, una de les primeres que hi va haver al poble. Interessat des de jove per la fotografia va captar nombroses instantànies dels llocs que visitava, encara que posteriorment es decantà cap a les fotografies familiars, sobretot des que es casà l'any 1960, quan vorejava els cinquanta anys, amb Palmira Brià i Sañas, matrimoni del qual nasqué la seva única filla, Roser. Va morir sobtadament l'1 d'abril del 1981 quan tenia setanta anys.

* * *

Dietari de Joan Reixach i Fornell

14 de juliol de 1937 - 12 de juny de 1939

Era el 14 de juliol de mil nou-cents trenta-set a la una de la nit que, junt amb un altre company,⁴⁰ marxàvem de casa per a emprendre el camí que ens tenia de portar a una casa del terme de les Llosses anomenada les Selles.⁴¹ El camí que férem fou passar cap a la Casanova del Grau, Colleplana,⁴² on antes d'arribar aquí ens perdérem degut a la fosca i tinguérem que quedar-nos a dormir unes dues hores per esperar que es fes clar per a tornar a emprendre el camí, i així continuar passant per la serralada de Salselles fins arribar a la Tor i Alpens, on passàrem sota una forta calor a les onze i mitja del migdia. Després d'haver passat aquest poble ens determinàrem a reposar degut ja al cansanci que portàvem, ens assentàrem, férem un trago, i altra volta tornar a emprendre el calorós camí fins arribar a la casa ja citada antes, on ja hi havia un altre company nostre que ja feia dos dies que hi era.⁴³

40. Probablement es tractava d'Anselm Gost i Grau, ja que a les fitxes conservades a l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès hi figura que tant l'un, Joan Reixach, com l'altre, Anselm Gost, van entrar a l'Espanya dita nacional per França, el 9 d'octubre del 1937, presentant-se junts a la frontera d'Irun.

41. Sabem que aquesta masia era les Selles, al terme municipal de les Llosses, ja que figura en un quadern a part, que complementa algunes dades que no sortien en el dietari original. Aquesta masia és a prop de la carretera C-26 que va de Ripoll a Berga. Es troba al costat del camí ramader que puja cap al pla d'Anyella. L'any 1937 n'era el propietari Ramon Llimós i Selles. En esclatar la Guerra Civil estava en construcció la carretera de Ripoll a Berga i precisament es van aturar les obres en el tram de les Selles, quan només s'havien construït pocs quilòmetres entre Borredà i aquesta masia.

42. La Casanova del Grau i Colleplana, ja en terme municipal de Lluçà, són dues masies que es troben al costat d'un camí ramader que segueix fins a la Tor de l'Espà i arriba a Sant Jaume de Frontanyà. Es dedueix que devien seguir aquesta via, i després van creuar de la Tor cap a Alpens per seguir una altra de les rutes ramaderes, la que arriba fins a Castellar de n'Hug i el pla d'Anyella.

43. Aquest altre company citat per Reixach molt probablement era Jordi Plarromaní i Armengol, el nom del qual també se cita en les fitxes de lleves i que va entrar a l'Espanya controlada pels franquistes el dia 10 d'octubre de 1937, un dia després de Reixach i de Gost.

Masia les Selles, del terme de les Llosses (ARRB).

Més a l'arribar allí, confiats que podríem descansar a la mateixa, ens digueren que no podíem estar-nos allí perquè degut a que tenien segadors tingueren por que ens descobrissin i ens en tinguérem d'anar al bosc fins a entrada de fosc, que aleshores fou que ens digueren que el nostre desig, que era poder sortir el més prompte possible cap a França, no podrà satisfer-se degut a que la frontera estava completament tancada i ens proposaren esperar-nos uns quants dies per a veure si era possible el poder passar, cosa que accedirem amb molt de gust. Més no podent habitar la mateixa casa ens aconsellaren anar a passar aquests dies a una que no hi habitava ningú que també era seva. Ens aposentàrem en aquesta i ells, quan era fosc, ens portaven el menjar per tot el dia següent. Més quan es feia clar de bon matí ja sortíem, ens emportàvem el menjar i passàvem tot el dia al bosc fins que era fosc que tornàvem a la nostra casa.

Passàrem així dos dies fins que corregueren els rumors de que per allí hi havia tres joves de -- [espai en blanc en el text original] que voltaven per aquells encontorns i fou degut això que, la mateixa casa, per evitar ser descoberts, ens buscaren una altra casa per anar i així marxar del perill que per allí passàvem. (Situada en terme de Matamala.)⁴⁴

44. Nota del quadern complementari.

Doncs ja tenim una altra casa per anar! El dia setze, a entrada de fosc i acompanyats pel jove de la mateixa, emprenguérem el camí per traslladar-nos de domicili on arribàrem tots molls degut a la pluja que queia durant el desastrós camí que tinguérem de fer. Arribats doncs a la nova casa tinguérem una gran sorpresa al trobar-hi ja allí a un altre company veí del nostre poble⁴⁵ que també esperava el mateix que nosaltres. Ens canviàrem el calçat i lo que portàvem moll. Un cop ja reposats ens serviren el sopar, que amb la gana que portàvem cregueu que defensàrem el nostre paper, amb una taula de pagès com era aquella que no hi faltava de res i no teníem de mirar la racció, que ja feia temps que estàvem al poble. Després férem la disputada, resàrem el rosari i ens acompanyaren a la nostra cela-cuarto que teníem de dormir, que era compost d'un llit gran per a poder-hi dormir tots tres junts dins del llit, encara que una mica justos. Degut a la son que portàvem ens adormírem amb la més santa pau fins a l'endemà a les vuit o a les nou que ens aixecàrem, ens rentàrem la cara i ja vàrem començar aquí a fer la vida de pagès, que per cert era agradable.

Ens llevàvem, esmorzàvem i amb molta precaució ens en anàvem al bosc per esperar l'hora de dinar, sempre vigilant molt que ningú no ens veiés per no ésser descoberts. Venia doncs l'hora, dinàvem i altra volta fugir cap al bosc a fer una bona migdiada passant tot el dia al bosc. Més com que també ens avorriem i trobàvem el temps molt llarg, els ajudàrem uns quants dies acabant-los uns quants camps de blat de moro i arplegant garbes, però vigilant sempre molt també a no ésser descoberts. Fins que un dia algú que devia veure'ns-hi i per allà, ja va dir-se que en aquella casa hi havia joves amagats i determinàrem no treballar més i amagar-nos tot lo més possible de la vista de la gent.

Després d'uns quants dies d'ésser en aquesta, era un dia després d'haver sopat, quan estàvem allí fent la nostra xerinola, sentírem algú que picava la porta. Prou espantats que ja estàvem ens donaren un gran sust, i tot corrent ens ficàrem dins el cuarto parant molta atenció i escoltant darrera la porta per sapiguer de què es tractava. Més quan ja estàvem convençuts que venien per nosaltres, poguérem comprendre que es tractava d'uns quatre joves de -- [espai en blanc] que també buscaven lo mateix que nosaltres, i fou així que des d'aquest dia ja fórem set que estàvem en aquesta casa. I tots els dies junts anàvem a fer les nostres típiques passejades per aquells prats d'herba. Fins vàrem arribar que, algun dia, fent aquestes excursions, per dintre del bosc, sentírem fressa, ens amagàrem corrents i resultava que eren joves d'una altra casa que també estaven amagats i els uns feien por als altres i sempre sustos d'aquests. També ens rentàvem la roba en un safareig que ens arreglàrem i, entre una cosa i l'altra, passàrem en aquesta casa uns quinze dies.

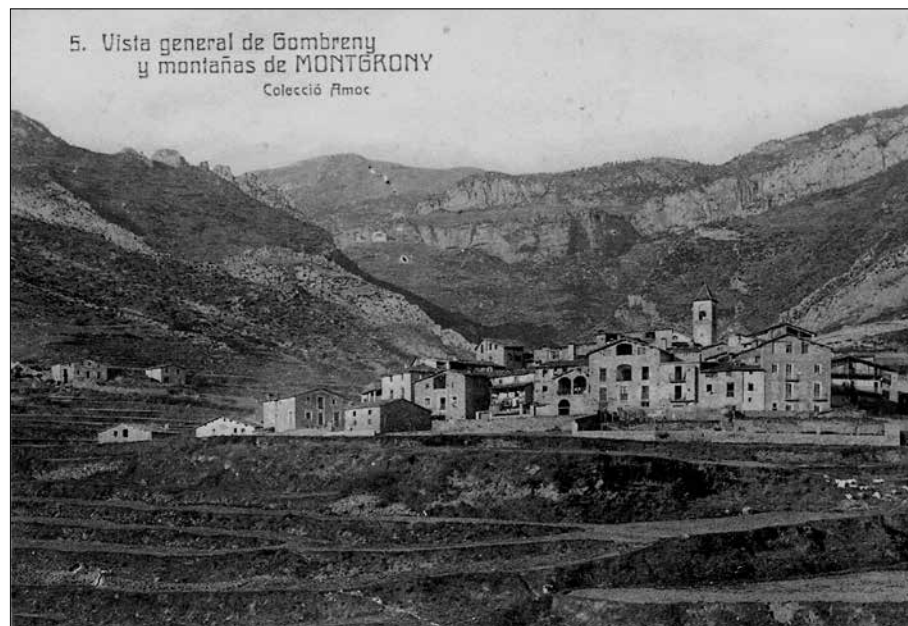
Fins que un dia, un dels companys, junt amb un altre, anaren per a veure si hi havia manera de poder satisfer el nostre desig. Més a la casa que anaren, degut a l'escassetat d'homes que hi havia, els digueren si volíem llogar-nos per a batre uns

45. Pot ser que fos Eliseu Sanmartí i Gost, ja que el seu fill Jordi ens ha explicat que es va trobar amb Reixach pel camí i també que van estar junts a França.

quants dies més. Quan el company arribà i ens donà la nova ens avinguérem els tres mans a l'obra, ens determinarem d'anar-nos-hi. I fou el dia dos d'agost. A la migdiada emprenguérem la marxa de nou per anar a treballar i guanyar-nos si més no les garrofes. Després d'ésser a un quart de la casa, un dels companys tingué la missió d'anar a la casa primera que havíem estat per dar-los-hi el recado de que canviàvem de casa per si sabien alguna cosa així poder-nos-ho comunicar, doncs aquest company es separà de nosaltres per anar a la casa ja citada i nosaltres dos que quedàrem, després de quedar on ens esperàvem amb ell, continuàrem el camí fins al lloc on teníem que esperar el company. Aquí ens assentàrem, i quan ja feia estona que estàvem allí, començaren a caure gotes. De moment, creguts que no seria una gran cosa, ens aixoplugàrem a dessota els arbres. Més veient que la cosa s'emplujava decidírem anar-nos-en dessota una bauma. I tan fort fou el temporal d'aigua i pedra, que tinguérem d'estar-nos unes dues hores a la bauma junt amb moltes cabres i bous que també vingueren a aixoplugar-se allí degut a les pedres que queien; però vingué la calma i parà de ploure. Sortírem del cau mirant el company si venia. No veient-lo enlloc esperàrem una mitja hora i veient que no venia determinàrem emprendre altra volta l'accidentat camí.

Era ja entrada de fosc. Començàrem a caminar fins que ens atrapà la fosca de la nit, més degut a la nit negra que quasi no vàiem on posàvem els peus, i molls com anàvem, resistírem caminar fins que, degut a la gran foscor, i molls com anàvem i cansats, perdérem el camí, ens desorientàrem i, per fi, veient l'impossible que era continuar el camí, determinàrem de quedar-nos a dormir i esperar el dia següent per continuar el viatge i així ho decidírem. Eren les onze i mitja de la nit al bell mig de la muntanya, i entre dues penyes, arraulits com dos ocells, i amb el paquet per coixí, només sentint a baix al fondo els bramuls de l'aigua que baixava esperitada, que semblava que tenia d'emportar-nos-en a nosaltres i tot. Fins els núvols del cel no volgueren que les estrelles poguessin veure'ns en aquell estat i tota la nit tinguérem el firmament tapat, i entre fred i malestar arribà l'hora que tant esperàvem.

L'aubada començà d'eixir i anà fent-se clar, fins que arribà el moment que poguérem veure la gran equivocació que tinguérem i el desastrós lloc on anàrem a parar. Fent una gran estirada al cos ens aixecàrem i de nou anar per tornar a emprendre el tràgic camí. Fins el sol tingué compassió de nosaltres i sortí rialler, com si volgués riure de la nostra aventura, i amb els seus raigs volgué que ens eixuguéssim una mica antes d'arribar a la casa que anàvem i no ens veiessin tan deplorables. Però amb tot i això, arribàrem a les sis del matí a la casa i bastant molls, on ja tenien la batuda estesa esperant que arribéssim nosaltres. Més antes de posar-nos a treballar ens canviàrem la roba molla i menjàrem, cosa que ja ens convenia, que des del dia antes al dinar no havíem menjat ni begut res. Ja retornats una mica ens agafàrem a treballar amb una son que no hi vàiem de cap ull degut a la nit desastrosa que passàrem, esperant al company que encara havia d'arribar. Després de mirar per tots cantons per si el vàiem, va arribar que ja eren les nou, quan ens anàvem a esmorzar. Doncs ja som tots tres batent dessota un sol que, acostumats a treballar a l'ombra, entre l'escalfor de la palla i la pols, quasi no podíem resistir! Però vaja, arribàrem per fi a la tan esperada hora de plegar per

El poble de Gombrèn a començaments del segle XX (ARRF).

poder-nos-en anar a dormir, cosa que férem els dos després d'haver berenat de seguida. Estàvem tan bé, que quan el nostre company vingué per a dormir no li férem lloc i tingué d'anar-se'n a dormir a la pallissa, cosa que tinguérem de fer tots tres als dos dies perquè no ens agradava gaire (molt) de tenir de tocar bastant la guitarra.⁴⁶

Tinguérem de batre quatre dies. Després d'acabar de batre tinguérem de cavar cols i blat de moro, dallar herba per aquells marges, cosa que ho fèiem diàriament, allà no teníem de vigilar tant la gent. Només que si venia algú els hi teníem de dir que érem parents i havíem vingut a ajudar-los a treballar. El dia 8⁴⁷ vingueren a una casa veïna per si volíem anar a ajudar-los a enterrar una vaca que se'ls havia mort i hi anàrem, i per no ésser descoberts de què esperàvem el poder passar la frontera, tinguérem de fer-los-hi creure que érem parents de la casa que treballàvem per ells. I amb tot això resulta que també eren parents amb aquella casa i en aquest cas tinguérem d'inventar-nos unes grosses mentides, resultant ésser dels parents que tenien a un poble veí del nostre, Santa Eulàlia de Puig-oriol.⁴⁸ Vegeu l'embolic

46. Expressió comuna per a indicar que s'havien de gratar bastant a causa de les puces o els polls.

47. 8 d'agost de 1937.

48. Santa Eulàlia de Puig-oriol és el nucli principal del municipi de Lluçà i es troba a uns dotze quilòmetres de Prats de Lluçanès.

que se'ns presentava. Ens en desempallegàrem com poguérem i marxàrem comentant amb grans rialles la nostra aventura.

Per a la tarda del mateix dia proposàrem anar d'excursió. Marxàrem a mig matí, ens emportàrem el dinar i anàrem a menjar a l'ermita de Gombrèn,⁴⁹ mirant-nos ja el camí que tindríem de fer per al dia de la marxa. Férem migdiada als Rasos de Llentes.⁵⁰ Després, a l'entrada de fosc, emprenguérem altra volta la tornada cap a la casa, i en aquest dia fou el que ens digueren que dintre poc podríem emprendre la nostra desitjada marxa.

Els dies passaven i parlar de marxar mai, fins que el dia 14 l'amo de la casa ens digué que el dia 17 segurament seria el dia per poder travessar. Més sabent aquesta grata notícia determinàrem l'endemà diumenge, dia 15, anar a la casa que havíem estat antes a dar la gran notícia als companys que allí hi havíem deixat. Emprenguérem el camí a les vuit del matí i, després de dues hores i mitja de camí, arribàrem a la casa, on els companys ens esperaven ansiosos, esperant la nova que tan alegrement reberen. Dinàrem, que per cert fou bo degut a que aquell dia s'esqueia el dia que celebraven la festa major.⁵¹ Després del bon dinar tinguérem d'anar també a una casa veïna que hi havia companys igual que nosaltres esperant lo mateix. Els donàrem la nova que s'apreparessin per al dia assenyalat per a poder-nos traslladar a França. Un cop ja la feina feta, tornant a emprendre el camí, retornàrem tot contents a la nostra pensant només en el dia de la marxa. A l'endemà, pensant poder reposar, tinguérem encara d'anar a batre per un cunyat de la mestressa, i així s'acabà la nostra feina de pagès.

Per fi vingué el dia per nosaltres esperat, el dia 17, dia d'emprendre la gloriosa marxa, i fou a les quatre de la tarda d'aquest dia que, deixant la casa on tants dies havíem treballat, emprenguérem el camí vers el punt anomenat Faig General,⁵² on allí teníem de trobar-nos tots els que teníem de formar l'expedició. Després d'esperar una estona anàrem apareixent les colles amb els seus corresponents guies i, ja tots allí reunits, començàrem de marxar per caminots guardant el més absolut silenci fins arribar a la vora de la carretera de Gombrèn on tinguérem que esperar, mentre els guies, adelantant-se, anaren per mirar si es podia travessar el perill que allí hi havia per atravesar la carretera. Més no havent-hi destorbs poguérem travessar alegrement però molt de pressa i silenciosament. Després de passar, aquí començàrem ja a escalar muntanyes per camins i barrancs acompanyats per un brillant clar de lluna que semblava també volia acompanyar-nos a fer aquell desastrós camí, només sentint-se el trapeig d'algun qui ensopegava amb alguna pedra i travessant boscos i caminots arribàrem dessota la muntanya de Rus.⁵³

49. Es deu referir a l'ermita dedicada a la Mare de Déu de Montgrony. Una mica més amunt hi ha l'església de Sant Pere de Montgrony.

50. Rasos de Llentes, vora la serra de les Ajagudes, al sud-oest de la serra de Sant Marc.

51. Festa major de les Llosses.

52. Coll del Faig General, dins la comarca del Ripollès, per on transcorre el camí ramader que travessa el Lluçanès en direcció nord fins a Castellar de n'Hug.

53. El tossal de Rus és una muntanya de més de 2.500 metres d'altitud prop de Toses (Ripollès).

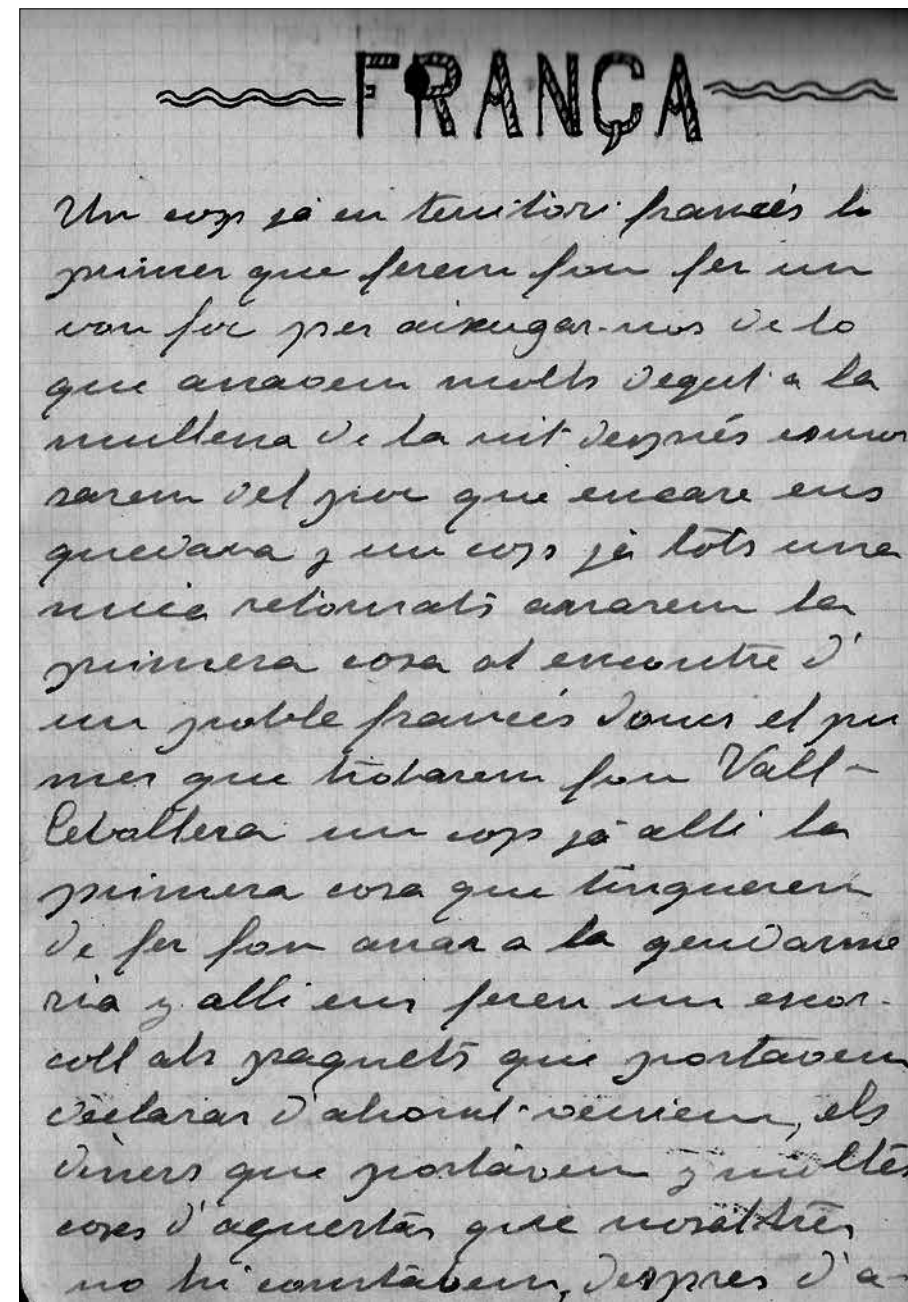

Vista de Toses i la muntanya a inicis del segle passat (ARRF).

Eren les onze i mitja de la nit i amb el brillant clar de lluna que no ens havia deseparat ni un sol moment, ens assentàrem, sopàrem, i férem el nostre degut descans per a tornar a emprendre la penosa marxa i arribar de seguida a l'envista de Dòrria i Nevà, que era per on teníem de passar. Però per no tenir de pujar tant per al dret, anàrem costejant la muntanya anant directament al túnel de Toses. Més a l'ésser allí a prop, veiérem que anàvem a parar a la mateixa cassilla dels carrabiners. Tinguérem de passar per un altre lloc però quasi tocant la mateixa anant a fer una gran volta. Tinguérem d'escalar un camí bastant desastrós i dret, i poder d'aquesta manera travessar el túnel per sobre mateix i arribar a la perillosa carretera, que travessàrem amb molta precaució.

Un cop travessada aquesta, començàrem a escalar la penosa i llarga muntanya de Toses, on després d'unes dues hores o més, arribàrem al cim. En aquest moment ja començava a fer-se clar i, per evitar el perill de ser descoberts, vàrem determinar de passar per dintre una espessa obaga de pins anomenada obaga de Saltèga.⁵⁴ Travessada ja aquesta reposàrem de nou, beguérem aigua que allí baixava, que degut a la set que teníem semblà reanimar-nos un poc, per acabar d'arribar a dalt, que amb mitja hora ens hi posàrem admirant ja alguns pobles de la Cerdanya francesa. Eren les cinc i mitja del matí i travessant un llarg pla on pasturaven una

54. Es tracta de la baga de Saltèguet, a la pleta del mateix nom, dins el municipi de Ribes de Freser (Ripollès).

Dietari. Arribada a França (ARRB).

ramada de guapes eugues, i el sol en aquells moments sortí i amb els seus raigs va il·luminar-nos per veure com joiosos deixàvem l'Espanya roja, i endinsar-nos dins el territori francès, on tots, amb gran alegria, com qui es treu un gran pes del damunt diguérem: «Ja estem salvats».

FRANÇA

Un cop ja en territori francès, lo primer que férem fou fer un bon foc per eixugar-nos de lo que anàvem molls degut a la mullena de la nit. Després esmorzàrem del poc que encara ens quedava, i un cop ja tots una mica retornats, anàrem la primera cosa a l'encontre d'un poble francès, doncs el primer que trobàrem fou Vallcebollera.⁵⁵ Un cop ja allí, la primera cosa que tinguérem de fer fou anar a la gendarmeria i allí ens feren un escorcoll als paquets que portàvem, declarar d'on veníem, els diners que portàvem i moltes coses d'aquestes que nosaltres no hi comptàvem. Després d'això ens donaren permís per anar a menjar, on trobàrem ja les primeres conseqüències del canvi de moneda (cinquanta per cent). Seguidament de tot això ens traslladaren amb un camió a Osseja, d'allí a Bourg-Madame a on ens feren el bescanvi dels diners que portàvem amb francs. Tinguérem d'esperar-nos allí fins a les sis de la tarda. Entretant tinguérem temps de poder dormir, cosa que férem quasi tots degut al cansanci que portàvem. Seguidament ens traslladàrem a l'estació per portar-nos al nostre destí. Tinguérem que prendre bitllet, pagant-nos-el nosaltres, que ens costà cent catorze francs.

Eren les sis i mitja aproximadament quan sortíem de l'estació passant per Vilafranca, Perpinyà, Narbona, fins arribar a Béziers,⁵⁶ que eren les onze de la nit. Aquí tinguérem de fer nit per esperar sortir a l'endemà al matí. Dormíem al mateix anden de l'estació i procurant quan es va fer clar per trobar quelcom per menjar i beure, que des del matí no havíem menjat res. Trobàrem pa i alguna altra cosa amb una botella de vi per refer-nos una mica de la gana que portàvem.

Eren doncs les cinc i mitja del matí quan altra volta agafàrem el tren per continuar el llarg viatge arribant a les deu del matí a l'estació del Monestir.⁵⁷ Aquí altra volta tinguérem de baixar per canviar de tren, a on tinguérem d'esperar-nos fins a la una de la tarda. Aquí, aprofitant l'estona menjàrem altra volta de lo que portàvem i altra volta agafar el tren per arribar a l'estació destinada que era Mende,⁵⁸ on arribàrem a les cinc de la tarda. Ens portaren a una escola on ja hi trobàrem altres companys. Després d'una hora d'arribats ja ens destinaren un grup d'uns trenta al poble que havia de ser la nostra posada a França. Doncs altra volta agafar el tren fins arribar a un poble anomenat Marvejols,⁵⁹ a on arribàrem a les nou de la nit. Aquí només vàrem ésser dos dels tres companys que anàvem junts, l'altre encara es quedà allí. Arribats aquí reposàrem portant-nos tot seguit al local que va ser

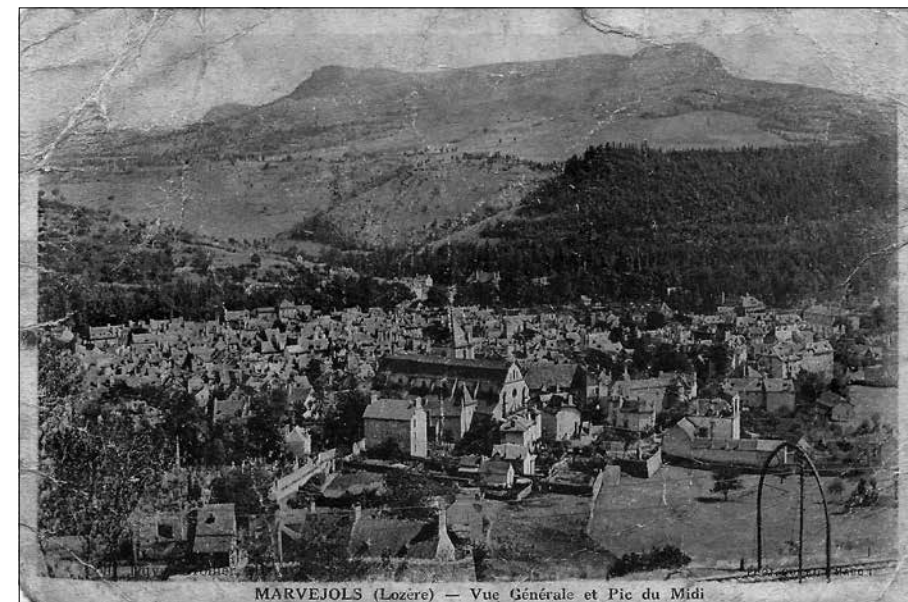
55. Vallcebollera, a la Catalunya Nord, dins l'Estat francès.

56. Béziers, dins la regió de Llenguadoc-Rosselló.

57. Lo Monastier, municipi del departament francès de Losera, al Llenguadoc-Rosselló.

58. Mende, ciutat també dins el mateix departament francès de Losera.

59. Marvejols, poble del Llenguadoc-Rosselló.

Postal de Maruèjols de l'època de la Guerra (ARRB).

la nostra estada per dormir. Era un local d'unes escoles que degut a les vacances no hi habitava ningú. Ens donaren palla, unes quantes mantes i així dormíem. El menjar només fèiem dos àpats al dia, a les onze el dinar i a les sis de la tarda el sopar, a les nou a dormir. Les altres hores del dia les teníem lliures per anar allà on volíem, que l'aprofitàvem per anar a passeig, a collir nous i anar a inspeccionar les costums de França, que per cert no varen satisfer-nos molt.

Després de pocs dies d'ésser allí varen treure'm el company que estava junt amb mi traslladant-lo a un altre poble que, segons em digué, no estava molt bé, i això fou degut a que no va complir les ordres que ens posaren les autoritats, i fou així que els tres companys vàrem ésser separats l'un de l'altre. Després d'alguns dies sapiguérem que l'altre company va ésser destinat a un poble veí anomenat St. Elich d'Apcher.⁶⁰ El dia 13 de setembre vareig rebre notícies de casa, que foren les úniques que vareig tenir. En aquest poble, amb gran sorpresa, vareig trobar-hi un company del poble que treballava de forner, el Francesc Saló,⁶¹ doncs l'estada a França no va ésser per a mi molt satisfactòria degut a què les autoritats eren bastant roges i la gent tampoc no ens tenia en molta bona opinió. Fins i tot vàrem arribar que si algun volia marxar a l'Espanya de Franco, no hi havia manera que

60. Sanch Èli d'Apcher, del departament de Losera.

61. Francesc Saló i Graells (Prats de Lluçanès, 1872-1941). Casat amb Matilde Barbut i Levigne, de mare francesa, va obrir el forn de pa de Cal Finus a Prats de Lluçanès.

Tropes nacionals en arribar a la frontera, Bourg-Madame. Clixé Studio Chauvin. Perpignan (ARRB).

li concedissin el permís. En canvi, per anar a Catalunya, de seguida estava tot arreglat per traslladar-t'hi.

I era així que es portaven les autoritats amb nosaltres, fins i tot un dia que, llegint una nota del diari, vàrem comprendre que altra volta tots els refugiats tenien que ésser traslladats a Catalunya. Més tots, envalentits de coratge, proposàrem que passés lo que volgués no tornaríem a Catalunya. Però va resultar ser una falsa alarma i els ànimos varen calmar-se altra volta. (L'alcalde ens cridà un dia i ell ens preguntà a tots on desitjàvem anar, ho anotava i apuntava el nom de cada un i el destí que desitjava.) Estiguérem a França unes set setmanes fins el dia que vingué la tan esperada notícia de que cada qual podrà escollir a on volia anar. Doncs fou el dia 8 d'octubre que, després de proveïts de bon menjar per emprendre el llarg viatge, agafàrem el tren a la una de la tarda per anar a l'Espanya nacional, i amb gran alegria i satisfacció ens despediren de l'estació de Marvejols començant a travessar pobles i més pobles (passàrem altra volta per Roquefort, on és el lloc de l'anomenada del millor formatge, després per Béziers, Narbona),⁶² fins arribar a Toulouse. Eren les dotze de la nit. Aquí férem nit per esperar sortir l'endemà al matí.

62. Dades extretes del quadern complementari.

Postal de San Sebastián de quan Reixach hi féu l'estada (ARRB).

Eren les cinc i mitja del matí del dia 9 a l'hora de marxar, que començava a fer-se clar, quan poguérem veure a la mateixa estació uns quants trens que transportaven gent del nord entre canalles, dones i homes. Començàrem a conversar i poguérem sapiguer que anaven destinats a Catalunya. Més quan sapigueren que nosaltres anàvem amb el Franco varen començar a saludar-nos amb el puny enlaire, atrevint-se fins i tot d'amenaçar-nos. I nosaltres per fer-los enfadar més començàrem a saludar amb la mà estesa, cosa que no podien veure. I fou així, ells amb el puny enlaire i nosaltres amb la mà estesa, saludant la bandera nacional, ens despedíem d'aquells que anaven a un lloc que només hi havia fam i malestar.

El tren, amb el seu pas, començà altra volta la seva ruta passant per Tarbes, i per la tan anomenada capella de Lourdes, on poguérem admirar la bella ermita on està la Milagrosa Mare de Déu. Continuant entre planúries i bells paisatges arribàrem a l'estació d'Hendaya. Eren la una i mitja de la tarda del dia 9 d'octubre. Amb gran sorpresa, al baixar del tren vàrem trobar-nos amb dos companys del poble que també venien per combatir amb l'exèrcit nacional. Allí férem la nostra disputada comentant les nostres tragèdies. Amb gran alegria tots junts vàrem ésser de seguida transportats amb autocars a la ciutat d'Irun on ens prengueren la deguda declaració, canvi de moneda, etc. Després d'això vàrem ésser traslladats a un lloc on unes joves donzelles ens serviren la nostra corresponent

llet amb pa i una lata de sardines.⁶³ Estiguérem allí fins a les set del vespre que fou l'hora que vàrem ésser traslladats amb el tramvia als quarters de Loyola de San Sebastián.

Un cop aquí ens assabentàrem de que allí hi havia el director de la fàbrica de teixits Noguera del nostre poble.⁶⁴ Anàrem per trobar-lo i un cop aconseguit això ell pogué fer-nos un vale per a poder sortir del quarter amb el corresponent permís. I fou així que poguérem lograr poder visitar la bella ciutat de Cantàbria amb la seva admirable platja, una de les millors d'Espanya (plena de barques que proveeixen la ciutat de peix).⁶⁵ Entre els dies que estàrem allí també visitàrem el Monte Igueldo, on hi ha instal·lada l'emissora de ràdio.⁶⁶ També visitàrem el port de Pasajes, cosa també meravellosa, on poguérem veure encara el lloc on els rojos enfonsaren el vapor per impedir així el pas de les tropes nacionals.⁶⁷ Veiérem barcos de molts països (italians, alemanys, carregats de tot lo necessari per l'abastament de les ciutats, poguent-ho comprovar quan un es passeja que de menjar no hi falta res).⁶⁸ En resum, una cosa admirable!

El dia 13 tinguérem d'anar al govern militar de Sant Sebastià a fer la deguda declaració, doncs la nostra bella ciutat fou una cosa que ja mai oblidaré. Perquè entre una cosa i l'altra, i moltes coses que no puc descriure aquí perquè les peripècies que un passa val més no contar-les, hi passàrem uns vuit dies fins que el dia 16 vàrem tenir que deixar-la per anar destinats al nostre efectiu cuartel d'Enginyers de Pamplona només dos. L'altre va ésser destinat a Infanteria a Burgos, els altres dos companys un a Vitòria i l'altre també a Burgos.⁶⁹

Pamplona, bella ciutat d'hermós atractiu, degut a la bella aglomeració de soldats que passejaven per les places i carrers, que era una de les coses que donaven més bon aspecte amb les seves xerinoles, cantades, que talment semblava que la guerra era lluny de la nostra terra. Sempre a darrera de les pobres serventes, que per a elles era una bella estona que podien passejar-se per allí on tots aquells soldats no acabaven mai els piropos per a les seves gracioses i rialleres cares.⁷⁰ Tot anava molt bé, fins a dintre del quarter, degut a que la nostra companyia érem

63. Segurament aquestes donzelles, com les menciona, eren joves que pertanyien a l'organització femenina dels carlins, anomenades *Margaritas*. Aquesta organització va ser creada després de la darrera carlinada per Margarita de Borbó i Borbó. Durant la Guerra Civil van tenir cura dels hospitals de guerra, del repartiment de roba, dels orfenats, etc. Per als carlins navarresos aquestes eren les margarites d'Alfonso Carlos, que anaven vestides amb els seus uniformes blancs i la capa blava, en la qual destacava la creu sagnant de sant Andreu i la boina vermella.

64. Es tractava de Jaume Rovira i Camps, que va ser el primer alcalde de Prats després de la Guerra (entre el febrer de 1939 i l'octubre de 1941). Va néixer a la colònia de Viladomiu Vell (Gironella) l'any 1893 i va morir el 1979 a Prats de Lluçanès. La fàbrica era la de Cal Xiquet.

65. Text afegit del quadern complementari.

66. A dalt de l'Igueldo hi havia instal·lada l'emissora de Radio Requeté.

67. Es tractava del vaixell *Astur*, de nou-centes quaranta-quatre tones, que va ser carregat d'explosius amb la intenció d'obstruir l'entrada al port.

68. Nota del quadern complementari.

69. Aquests companys eren probablement Anselm Gost, que va ser destinat a Vitòria, i Antonio Vilamú *Ton Pau*, que va ser destinat a Burgos, igual que Manel Grau, tots de Prats de Lluçanès.

70. En un full solt del dietari hi ha escrites frases en basc destinades a les noies per a saludar-les i convidar-les a fer un beure o a passejar.

uns cent vint, quasi tots catalans, cosa que per a nosaltres era una gran sort per a poder parlar amb més franquesa entre nosaltres, encara que teníem rigorosament prohibit parlar el català.⁷¹ Després, com que cada dia arribaven companys de la nostra terra, i era així que sempre podíem sapiguer poques o moltes notícies que era lo que més esperàvem. Al poc d'uns quants dies arribaren al mateix quarter dos companys més del nostre poble (Garrós i Pérez),⁷² qui ens donaren alguna notícia de les nostres famílies dient-nos que elles estaven bé no havent-los-hi passat res desagradable, cosa que celebràrem molt. Uns quants dies més tard arribà també un altre company (Tussell),⁷³ explicant-nos les dificultats que tingueren per travessar la frontera degut a la vigilància que hi havia. Aquesta era la segona experiència, crec que la primera tingueren de tornar enrra degut a que arribant quasi a dalt els reberen a tiros els carrabiners i no pogueren passar.

Doncs entre aquestes arriben els últims d'octubre preparant-se tot Navarra per a celebrar unes grans festes. Doncs arribà el dia 29 el començament d'elles. Eren les cinc de la tarda, pluvia, que la plaça del Castillo de Pamplona estava aglomerada de gent esperant l'arribada de les gloriuses brigades de Navarra (els conquistadors del Nord),⁷⁴ entrant triomfalment enmig d'una gran ovació i vitorejant-los per la seva gran victòria. Seguidament l'orquestra ja preparada començà a tocar uns quants aïrosos ballables que la gent entusiasmada es posà a ballar al bell mig de la plaça. I entre això, el discurs del general Solchaga⁷⁵ elogiant les gestes de les famoses brigades, acaba aquesta diada. I tots els dies poc o molt, fins el dia 9 de novembre, que fou altra diada memorable fou doncs la visita que vingué a fer-nos

71. Aquesta prohibició de parlar en català, quan no càstig, era una cosa molt habitual entre els combatents catalans i els procedents d'altres llocs de la Península.

72. Es tracta de Ramon Garrós i Canellas (Prats de Lluçanès, 1906-1933). Quant al company Pérez devia ser Valentí Pérez Gómez (San Leonardo de Yagüe, Sòria, 1909-Prats de Lluçanès, 1993), ja que al seu germà Joan (Merlès, 1919-Prats de Lluçanès, 1982), el va trobar més endavant, el gener de 1938. Vegeu la pàgina 649.

73. Probablement es tracta de Salvador Tusell i Llorens, nascut el 1909. Era fill de Jaume Tusell i Pagès, que havia sigut subcap dels Mossos d'Esquadra de la població, i de Concepció Llorens i Font, vinguts a Prats des de Torelló, procedents de Sant Vicenç dels Horts, i que van tornar a marxar del poble el 1929. S'hi quedà a viure la Carme, germana d'en Salvador, que es va casar amb Joan Noguera i Grau, de Cal Xiquet.

74. Les Brigades de Navarra estaven formades bàsicament per carlins. Aquí es fa referència a l'homenatge que es va organitzar a les brigades dels requetès de Navarra, celebrat a Pamplona el 29 d'octubre de 1937. Aquest homenatge es va fer després del Decreto de Unificación, segons el qual quedaven dissolts tots els partits, inclòs per tant el partit carlí, i es creava el partit únic, una situació que va portar un gran descontentament i rebuig dels carlins, mostrat aquell dia davant la presència de Franco, ja que alguns d'ells es van oposar a saludar braç enlaire i negant els aplaudiments al *caudillo*, ovacionant, en canvi, el pas dels requetès. Hi va haver, doncs, una consigna: aplaudiments a les brigades de voluntaris navarresos i silenci davant de Franco. El 9 de novembre Franco tornaria a Pamplona, aquesta vegada per a imposar a l'escut de Navarra la «Cruz Laureada de San Fernando», i altre cop els carlins van manifestar el seu descontentament i rebuig. Com deia un destacat carlí *pamplonica*, Navarra va guanyar la «Laureada» a pesar de Franco, qui sempre va sentir un rebuig cap als requetès. Vegeu: <<http://premindeiruna.blogspot.com.es/2013/03/entre-la-laureada-y-la-laureada.html>>.

75. José Solchaga Zala (1881-1953). Destinat a Pamplona, va participar en l'aixecament militar contra el govern de la República sota les ordres del general Mola. Des de 1937 comandava les Brigades de Navarra. El 26 de gener de 1939 va entrar a Barcelona amb les tropes franquistes. El 1943 va ser un dels signants per la restauració de la monarquia. Més tard seria nomenat capità general de la IV Regió Militar amb seu a Barcelona.

Joan Reixach amb uniforme militar (ARRB).

el general Franco, on acudí tot Navarra per retre homenatge al salvador d'Espanya, essent ell qui condecorà el poble de Navarra amb la Gloriosa Laureada,⁷⁶ que fou molt felicitada per tothom.

Després d'aquestes vingueren dies de malestar i fou el dia 11 per allà a les dues de la tarda que començaren a sonar les sirenes en senyal d'alarma notificant que s'aproximaven avions rojos.⁷⁷ I el poble confiat que no podien venir, anava esperant veure'ls, igual nosaltres férem al cuartel. Més de sobte ja els veiérem a sobre nostre. Tant va ésser veure'ls com ja començar a descarregar metralla sobre Pamplona vinguent el moment en que tot semblava que s'ensorrava. Els que estaven dinant deixant-lo, tot correguent com esperitats anaren en busca d'un lloc segur. Jo trobant-me al bell mig del pati també esperant, vareig tirar-me tot seguit a terra, evitant així que la metralla no pogués tocar-me. De la manera que vareig poder vaig procurar marxar de dintre el cuartel aprofitant la lleugeresa de saltar la muralla i fugir lluny per evitar possibles perills. Els trimotors que vingueren foren deu, acompanyats dels seus corresponents caces. Deixaren anar unes trenta-cinc bombes causant entre morts i ferits un centenar. Del nostre cuartel en moriren dos. Segons comentaris i proves anaven pels cuartels ja que les bombes caigueren molt a les vores dels mateixos. Aquell dia sí que ens salvàrem d'una de bona. El dia següent altra volta les sirenes tornaren a anunciar-nos que l'aviació tornava, però devien canviar de camí i no els veiérem. El dia 20 altra volta. Aquests foren quatre caces que veiérem venir. Més la serenitat dels nostres antiaeris no va deixar-los acostar i tingueren de marxar no poguent satisfer els seus desitjos. El dia 23 altra volta tornaven i aquest dia fou per dues vegades, però no veiérem tampoc cap avió.

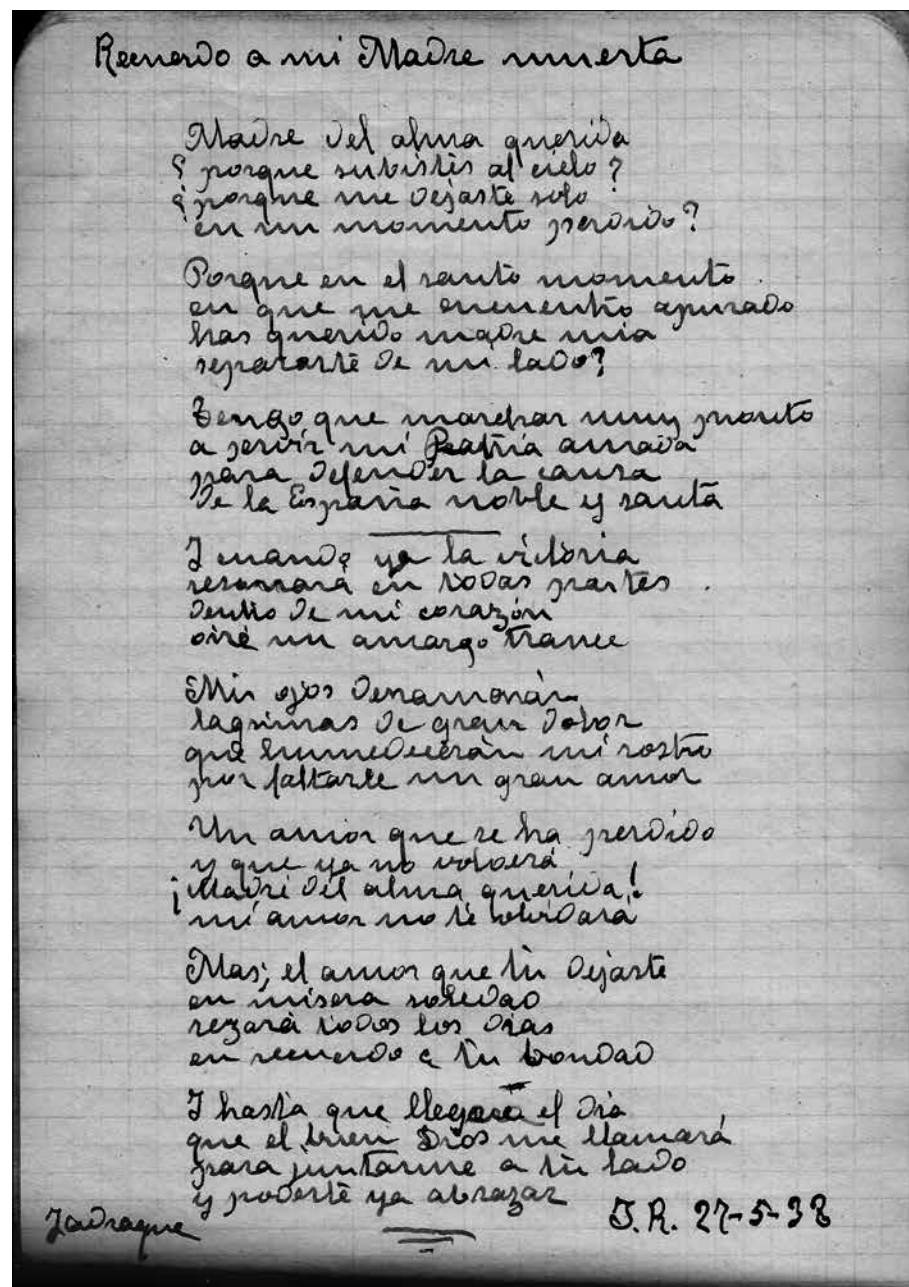
Aquestos eren els moments que ens tenien més preocupats, però degut a tot i això, passàvem el temps admirablement divertits. I entre aquests arribà el dia en que teníem que ésser traslladats al front, que fou el dia 29, que érem portats cap al front de Guadalajara. Marxàrem aquest mateix dia a les onze del matí anant a passar molt a prop de Zaragoza fins a Casetas, on tinguérem de canviar de tren per arribar l'endemà a les sis del matí a un poble anomenat Jadraque.⁷⁸ El nostre treball aquí fou arreglar una carretera, treball no gaire pesat. (Amb gran sorpresa vingué un dia a veure'ns el Peret Vallés, dient-nos que havien passat amb el Joan Pérez i que també el Llorenç Correu, i el germà del Sanmartí).⁷⁹ Aquí en aquest hi vareig trobar també dos companys del poble, o sigui els germans Obradors,

76. Per un decret de 1937, Franco va concedir la «Cruz Laureada de San Fernando» a Navarra: «*por sus gestas heroicas en el Movimiento Nacional*». La fidelitat dels navarresos es va convertir en una espècie de símbol del franquisme, malgrat que els carlins, la força més nombrosa en aquell territori, a partir del famós decret d'unificació, desconfiés del nou règim, ja que van ser marginats del poder polític. Efectivament el 9 de novembre va ser quan el general Franco va anar a Pamplona per a imposar aquesta insígnia, si bé, com hem explicat, no tots els navarresos van homenatjar el *caudillo*.

77. El 12 de novembre de 1937 Pamplona va ser bombardejada, causant nou morts i vint ferits. La capital ja havia patit un altre bombardeig el 22 de maig de 1937, que va matar onze persones i en va ferir vint-i-cinc. I un tercer bombardeig va ser el 18 de gener de 1938, amb el resultat d'un mort.

78. Jadraque, a la província de Guadalajara.

79. Pere Vallés i Bassachs (Prats de Lluçanès, 1904-1981). Sobre en Joan Pérez, vegeu la nota núm. 72. En Llorenç «Correu», era Llorenç Grau i Parcerisa (Prats de Lluçanès, 1914-1998). El germà d'en Sanmartí era Segimon Sanmartí i Gost (Prats de Lluçanès, 1917-1994).

Un dels poemes del dietari, escrit al revers dels fulls (ARRB).

Casimiro i Francesc,⁸⁰ i un de Merlès,⁸¹ que portaven la munició des de Vitòria allí. Fou en aquest poble que veiérem per primera vegada les escuadrilles d'avions que voltaven pels alts fronts. També estiguérem vuit dies a un poble anomenat Matillas⁸² (aquest antes que Jadraque). Entre l'una cosa i l'altra passàrem aquí fins el dia 8 de gener⁸³ que fou aquest dia que fórem traslladats a les línies de foc a un poble anomenat Arbancon. Aquí anàvem a treballar a les trinxeres, a fer xaboles, arreglar les trinxeres, a uns dos-cents cinquanta metres de l'enemic. Aquí fou on sentírem a xiular les primeres bales del foc.

Degut a la pluja que vàrem tenir de suportar un dia de treball, que vareig caure malalt passant sens treballar un mes llarg. Acabada allí ja la feina, fórem traslladats a un altre poble anomenat Cogolludo. Aquí vareig començar altra volta a treballar, treballant de nit perquè lo que fèiem era posar alambrada i aquesta feina no pot fer-se de dia degut a que l'enemic és a la vista. També posàvem mines per a tancs a uns dos-cents metres davant l'alambrada, cosa també molt perillosa, i entre quant fent petar alguna xerrada amb l'enemic que teníem a les trinxeres del nostre davant, que degut a la proximitat que érem podíem entendre'ns fàcilment.

El dia primer de març altra volta fórem traslladats a Jadraque on ja hi havia els companys Garrós i Pérez. Tinguérem per casa un barracó de fusta, i allí fou la nostra estada on tinguérem uns deu dies de festa. Estiguérem aquí fins el 9 d'abril on aquest dia ens traslladaren a Espinosa de Henares, poble de mala estada per la raó que era batut per l'artilleria.

El dia 11 del mateix vareig caure malalt, el dia 15, era el Divendres Sant, varen traslladar-me a l'hospital de la Compañía de Jadraque anomenat Mi Cabaña. Estiguí aquí fins el dia 7 de juny, que aquest dia em traslladaren a l'Hospital militar de Zaragoza i en aquest mateix dia ja varen evacuar-me a l'Hospital Militar (Infantes) de Sigüenza, situat a uns trenta-un quilòmetres de Jadraque. Després d'uns vuit dies d'estar en aquest, varen fer-me unes anàlisis de sang del dit i, veient que estava un poc intoxicada (dia 12), el dia 15 varen dar-me la primera injecció d'urotropina. El dia 16, veient que no anava prou bé, encara me'n donaren una de Neo i el dia 17 una altra d'urotropina.⁸⁴ El dia 20 altra injecció de Neo, el dia 22 al matí una altra de gluconato de cal i a la tarda vareig anar a l'altre hospital a aplicar-me els raigs X no trobant-me nada particular. Al dia següent, o sigui, el 23, varen treure'm sang d'una vena per analitzar-la també. Més no trobant-me nada de

80. Casimiro i Francesc Obradors i Pregonas, propietaris de la fàbrica de teixits Obradors, i un veí de Merlès que podria ser Josep Puig i Vilanova, director de la fàbrica d'aquest poble, segons es desprèn d'una carta enviada per Casimiro Obradors a Josep M. Vilarmau des de Jadraque el 15 de gener de 1938 (Arxiu Josep M. Vilarmau i Cabanas).

81. Fa referència al municipi veí de Santa Maria de Merlès, a uns vuit quilòmetres de Prats de Lluçanès.

82. Matillas, Arbancón, Cogolludo, Espinosa de Henares, pobles de la província de Guadalajara.

83. De l'any 1938.

84. Neomicina, un antibiòtic. Urotropina, substància sòlida usada com a agent antibacterià de les vies urinàries.

particular, varen continuar donant-me injeccions de gluconato de cal. Altra volta el dia 7 de juliol varen treure'm sang de la vena per analitzar-la i el dia 10 altra volta, no trobant tampoc causa. El dia 16 altra volta també fou negativa, el dia 28 altra volta a raigs X. El dia 5 d'agost vareig ésser evacuat amb proposta d'inutilitat a la ciutat de Valladolid, on arribarem el dia 6 a la matinada, ingressant el dia següent a l'Hospital Militar. I al dia següent d'ingressar, de seguida altra volta raigs X. El dia 14 altra volta als raigs X, i el dia següent passà pel tribunal i fou declarat segons el fallo útil. El dia 16 em donaren l'alta.

El dia 17 a les 2 ½ hores de la matinada vareig agafar el tren per a traslladar-me a San Sebastián, on arribà a les 10 ½ hores del matí traslladant-me tot seguit amb el tramvia a Rentería, on vivien el director de Cal Xiquet amb la seva família.⁸⁵ Vareig passar per aquí fins el dia 22, que fou el dia que vareig traslladar-me altra volta al cuartel a incorporar-me a la companyia de Dipòsit. Després d'uns quants dies vareig trobar-hi a Pamplona el noi de la Vila, o sigui Pere Manubens (i a San Sebastián l'hereu Ton de la Font que vàrem marxar el mateix dia de Rentería).⁸⁶

El dia 22 de setembre altra volta vàrem sortir per al front traslladant-nos al front de Catalunya, sector Ebre,⁸⁷ on es lluitaven uns combats molt forts estacionant-se al primer poble català que era Horta de Sant Joan, anant a treballar a les posicions de l'artilleria on cada dia anàvem amb els camions passant per Gandesa. Estiguí aquí fins el 6 de novembre i fou aquest dia que altra volta el metge em feu la baixa per hospitalitzar-me anant el dia següent des de Gandesa hasta Alcañiz per continuar el dia següent el viatge fins a Zaragoza, on passí dos dies. Després fórem evacuats a San Sebastián anant a l'Hospital de la Creu Roja. Després de tres dies altra volta evacuats traslladant-me a Cestona, poble de la costa a 45 km de San Sebastián. Als dos dies em varen mirar per raig X, trobant-me «Hibrosis iliar derecha» al costat dret, i començaren a donar-me injeccions de colestirina i prendre un xarop que per cert era bastant bo. Vareig estar aquí fins el dia 10 de gener,⁸⁸ que fou aquest dia que varen donar-me l'alta, i vareig traslladar-me el mateix dia a Rentería, a passar la convalescència amb la família Rovira de nostre poble.⁸⁹ Vareig estar aquí fins el dia 20, que aquest dia vareig traslladar-me altra

85. Es refereix a Jaume Rovira i Camps, de qui ja hem donat dades, i a la seva esposa, Filomena Puigercós i Calderé, que possiblement hi tenien els tres fills petits, Jaume, Carme i Dolors, ja que els dos grans, Joan i Ramon, havien estat cridats a files. Durant un temps però també hi va ser en Joan, mentre es recuperava d'una pleura. Ell mateix, en Joan, explicava que la casa era un continu anar i venir de catalans i sobretot de veïns i coneguts de Prats de Lluçanès.

86. El noi de la Vila era Pere Manubens i Dot (Lluçà, 1916 - Santpedor, 1996). La Vila de Llanars és una masia situada al terme municipal de Prats de Lluçanès, i que pertany a la parròquia de Sant Andreu de Llanars. A la masoveria hi vivia la família Manubens fins fa pocs anys. En Ton de la Font era Antoni Subirana i Comellas (Prats de Lluçanès, 1919). Va morir a Roda de Ter.

87. La Batalla de l'Ebre havia començat el 25 de juliol de 1938. Al setembre les Brigades Internacionals intervenen per darrera vegada en aquesta famosa batalla que finalment perdrien les forces lleials a la República, el dia 16 de novembre. Uns combats cruentos que van durar cent quinze dies i que van suposar la caiguda de Catalunya a mans dels franquistes.

88. Any 1939.

89. Es refereix a Jaume Rovira i Camps, director de la fàbrica de Cal Xiquet, de Prats de Lluçanès. Vegeu les notes 64 i 85.

traslladant-me altra volta a per
mida de tremadura, a treure
llar a les posicions o la mida
de camuflament estiguem
aquí fins el dia 28 el dia
de la lliberació de Madrid
el qual aquest dia altre volta
el poble del Ebro deure
stant portarem el dia següent
ent pre recuperar el territori
que el rojos haurien ja tret
avancemant nostre man
charem per la part de Valen
cia rojos del Ebro a les tres
de la tarda i caminarem
fins entrant-se la nit per
ens quedarem a dormir a
les posicions anomenada Ebro
el dia següent a punta de
dia altre volta de per dret
a punta de marxa empren

Un dels fulls de la part final del dietari (ARRB).

Registrado al núm. 3.173

AUXILIOS

Alojamiento de su clase

RACIONES

De pan

De cebada

De paja

BAGAJES

Mayores

Menores

Carrés

de 193

El Comisario de Guerra,

NOTA

Se recuerda a los oficiales, clases y soldados la prohibición de que en cafés, bares y demás establecimientos públicos, relaten acontecimientos bélicos, en que hayan tomado parte o mencionen las unidades a que pertenecen, traslados de las mismas, etc. Tales comentarios son aprovechados por nuestros enemigos en perjuicio de la Patria y por lo menos pueden ocasionar la pérdida de la vida de alguno de nuestros hermanos.

Ejército de Levante: Cuartel General

PASAPORTE a favor del Soldado JUAN REIXACH FORNELL, para que por cuenta del Estado, pueda trasladarse a PRATS DE LLESEN (Barcelona), por estar licenciado como de la quinta de 1932.

Las autoridades civiles y militares por donde transite el contenido en este pase, no le pondrán impedimento en su viaje, y se servirán facilitarle los auxilios que se expresan al margen.

Valencia 8 de Junio de 1939

Año de la Victoria.

El Coronel 2º Jefe de E.M.

MR d. Mendi

Full de llicenciament de Joan Reixach (ARRB).

volta al cuartel de Pamplona fins el dia 9 de març, que va ser aquest dia que vàrem sortir altra volta per al front.

Sortírem aproximadament a les dotze del migdia directe a Calatayud, allà on hi ha la «Dolores»,⁹⁰ on arribàrem el dia 10 a les onze del matí. Sortírem de Calatayud el dia 11 a les sis de la tarda cap a Teruel, on arribàrem després d'un desastrós viatge el dia 13 a la matinada. Sortírem (després de passar una nit de molt fred dormint en un vagó), a l'endemà al matí dia 14 a les 2 ½ de la matinada direcció a Barracas⁹¹ on arribàrem de matinada del dia següent i, seguidament i a peu, fórem traslladats a un poble anomenat el Toro, Castellón. Estiguérem aquí un dia i d'aquí trasllat altra volta a fer vida de trinxera i a treballar a les posicions o la vida de campanya. Estiguérem aquí fins el dia 28, el dia de l'alliberació de

90. Aquí Reixach fa al·lusió al pasdoble «Si vas a Calatayud», una cançó molt popular aquells anys. La lletra diu: «Si vas a Calatayud, pregunta por la Dolores que una copla la mató de vergüenza y sinsabores. Di que te lo digo yo, el hijo de la Dolores».

91. Barracas, poble de la província de Castelló, a la comarca de l'Alt Palància.

Madrid,⁹² el qual aquest dia altra volta al poble del Toro, des d'on sortírem el dia següent per recórrer el territori que els rojos havien ja abandonat. Marxàrem per la part de València sortint del Toro a les tres de la tarda i caminàrem fins entrada ja la nit, que ens quedàrem a dormir a les posicions [paraula il·legible] Toro.

El dia següent, a punta de dia, altra volta de peu dret a punt de marxar, emprenguérem el camí amb una nevada de mig pam que havia caigut aquella nit. Després d'algunes hores de caminar, nevant encara, arribàrem al primer poble abandonat dels rojos anomenat Abejuela.⁹³ Aquí dinàrem per emprendre de nou la caminada direcció a un altre poble anomenat Hijeruelas⁹⁴ i continuant la marxa fins arribar al poble de la Yesa on férem nit a descansar, que prou ens convenia. A l'endemà al matí altra volta emprendre la marxa fins arribar al poble de Chelva.⁹⁵ Aquí ens acomodàrem i estiguérem en aquest fins a últims de maig. Mentre estiguérem en aquest poble feren una festa; començant amb una missa de campanya i per la tarda es feu un lluit ball on tenien que concórrer totes les noies del poble, i la que es negava la portàvem a la Barberia a tallar els cabells. I així fou que la festa fos una mica més lluida.⁹⁶

Quan ja estàvem acostumats al [paraula il·legible] i a les noies, tinguérem d'abandonar altra volta per anar a parar a Viver de las Aguas,⁹⁷ poble que estiguérem fins el dia que varen començar de llicenciar, o sigui fins el dia 9 de juny, que fou el dia que varen donar-me l'alegria que feia tant de temps esperava. El dia del llicenciament del reemplaç del 1932, el qual fou aquest dia que, despedint-me dels meus companys, emprenguí el camí que portava altra volta a casa a gosar de la pau i tranquil·litat de la família i deixar ja la vida rastrera de la trinxera.

Sortírem d'aquest poble amb uns quants companys a les 6 de la tarda direcció a València, però antes d'anar a València tinguérem la mala sort de que, en un viatge, el camió que ens portava donà volta de campana degut de que, la carretera, amb la pluja que queia, relliscava molt. Però la divina providència no volgué que cap dels que anàvem llicenciats prenguéssim mal i a peu tinguérem que arribar a una casa per esperar que passés un altre camió per arribar a València, cosa que tardàrem molt. Arribats a València a les 9 del vespre, aquí vareig sopar i després vareig anar al teatre i vareig veure *La Dolorosa*. L'endemà vareig anar a veure *Los claveles*,⁹⁸ i el dia següent emprenguí la marxa directa a Tarragona on arribí a les 5 de la tarda. Aquí tinguí de fer nit per esperar el dia següent a les 6 del matí per

92. Les forces rebels van conquerir Madrid el dia 28 de març de 1939, acabant-se així el conegut com a setge de Madrid que durà tota la Guerra. L'1 d'abril finalitzava, oficialment, la Guerra Civil.

93. Abejuela avui dia és un poble d'Aragó però havia pertangut a la província de València.

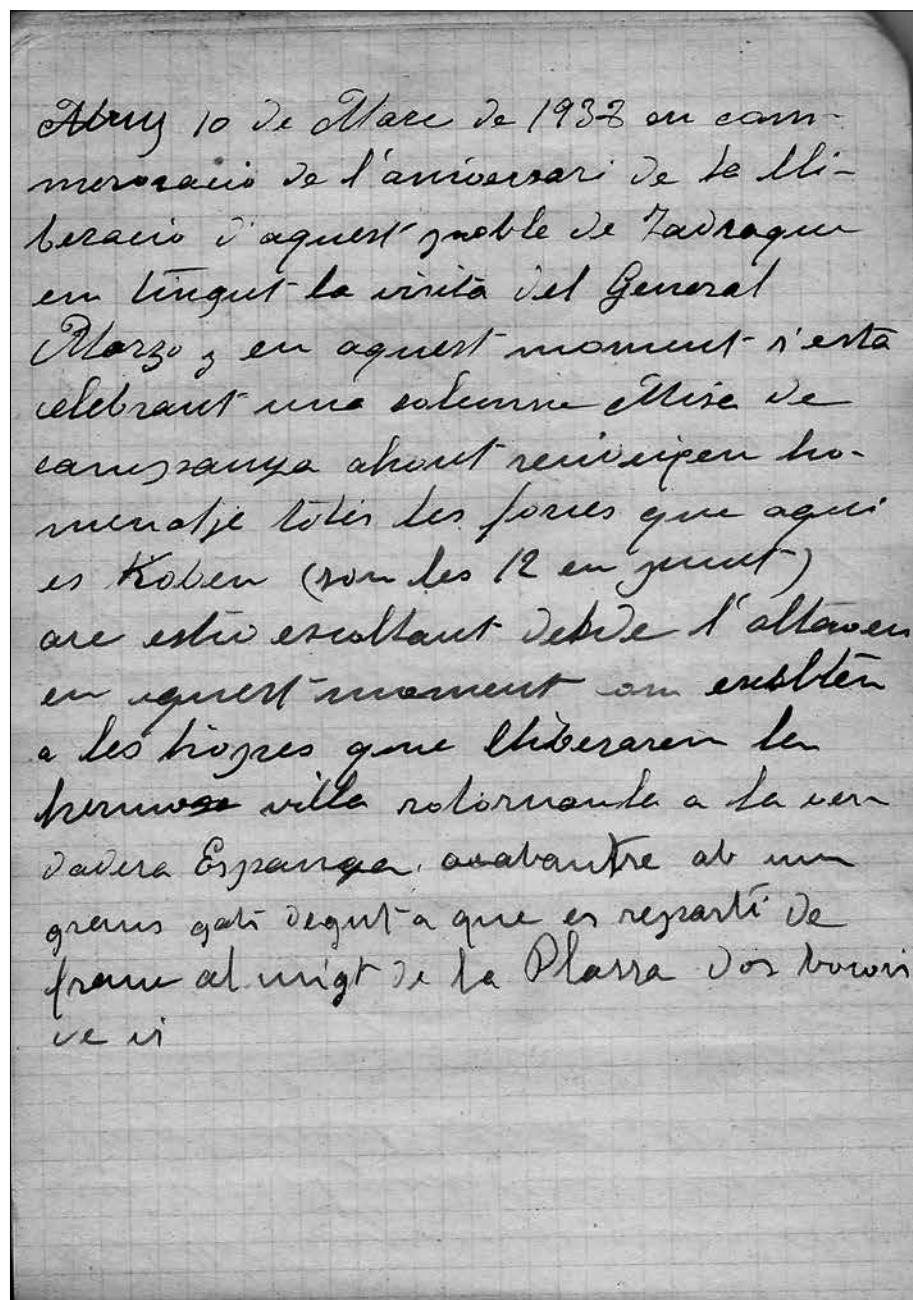
94. Figuerols de Domenyo, poble de la província de València, de la comarca dels Serrans, com la Lessa.

95. El poble de Xelva, a la província de València, també de la comarca dels Serrans.

96. Segurament aquí es refereix a aquelles dones considerades «roges» que eren rapades al zero com un element més de repressió i per a humiliar-les davant dels seus veïns.

97. Viver (Viver de las Aguas), poble de la província de Castelló a la comarca de l'Alt Palància.

98. *La Dolorosa* és una sarsuela que, precisament, s'havia estrenat a la ciutat de València l'any 1930. *Los claveles* també és una sarsuela, en aquest cas s'havia estrenat el 1929.

Anotacions complementàries en una de les pàgines del dietari (ARRB).

emprendre el tren que hagué de traslladar-me a Barcelona, on arribí a les 10 del matí i, directament a l'estació agafo el tren fins a Vic, i aquí tinguí de fer nit perquè no hi havia cotxes per Prats.⁹⁹ Doncs a l'endemà, a les onze del matí, arribava altra volta al poble al mig del dia i no com el dia que vareig marxar en plena nit, com un criminal. I gràcies a Déu altra volta enmig de la família, que després de tants treballs i tribulacions passaren vint-i-tres mesos sens haver-nos vist. I aquí s'acaba la història de les meves aventures amb un «Gràcies a Déu» com una casa de pagès.

Annexos

Annex 1

Altres notes del dietari escrites al revers de les pàgines.

El dia primer de novembre de 1937 fou per a mi diada memorable el qual després de quinze mesos puguí altra volta anar a confessar i combregar a la majestuosa catedral de Pamplona.

El dia 30 de gener [del 1938] per mediació del company Garrós que encara estava a Pamplona m'assabentà de la trista notícia de que havia mort en el poble el volgut company Marsal Riu (de ca la Tona) i també l'amo de Sta. Llúcia; també vinguí a veure'ns a Arbancón el Peret Vallès donant-nos la notícia de que les nostres famílies estaven encara bé i que aquí ja també hi havia el Juan Perez, Llorenç Grau i de molts altres companys veïns del poble.¹⁰⁰

Avui 10 de març de 1938 en commemoració de l'aniversari de la lliberació d'aquest poble de Jadraque hem tingut la visita del general Marzo¹⁰¹ i en aquest moment s'està celebrant una solemne missa de campanya a on rendeixen homenatge totes les forces que aquí es troben (són les 12 en punt). Ara estic escoltant des de l'altaveu. En aquest moment com escoltem a les tropes que lliberaren la hermosa villa retornant-la a la verdadera Espanya acabant-se amb uns grans gats degut a que es repartí de franc al mig de la plaça dos bocois de vi.

El dia 27 de març de 1938 després de tres dies de conferència que ens feu el pater de la companyia anàrem a confessar i combregar a la vila de Jadraque (Gualajara) a on residíem i treballàvem en aquests dies de Quaresma.

99. Regularment hi ha hagut una línia d'autocars, com actualment, entre Prats de Lluçanès i Vic.

100. En Marçal Riu, de ca la Tona del carrer Nou, era Marçal Riu i Roca (Prats de Lluçanès, 1912).

L'amo de Santa Llúcia era Josep Bach i Reixach (Prats de Lluçanès, 1886). Estava casat amb Assumpció Calderó i Coronas. Sobre en Peret Vallès, en Joan Pérez i en Llorenç Grau, vegeu les notes 72 i 79.

101. Ricardo Marzo Pellicer, que manava la 54a Divisió, estava bregat en la lluita, ja que havia participat en les guerres d'Àfrica, com el mateix general Franco. En reconeixement a les seves accions de guerra a Sigüenza, la bodega de Pedro Domecq li va dedicar una etiqueta per a les ampolles d'un dels seus vins.

El dia 30 de maig [1938], festivitat de S. Fernando, patró del cos d'enginyers, celebrarem a Jadraque una gran festa, que per cert hi havia un gran programa, coros, futbol i el principal fou que em donaren extraordinari en el menjar. També es feren grans balls amb una orquestra que hi havia de mallorquins, que per cert tocaven bastant bé, acabant-se la festa com és de suposar (abundància de gats).¹⁰²

El dia 13 de juny de 1938 (dia assenyalat per ésser la festa de Sant Antoni de Pàdua), a les 7 hores de la tarda, les tropes nacionals entraven triomfalment a la ciutat de Castellón¹⁰³ ocupant el port també com tots els seus contorns i fou per això que a Sigüenza al dia següent estava de festa engalanant les façanes de les cases i fent una grandiosa manifestació en honor a la vella ciutat conquistada per les glorioses tropes de l'Exèrcit Nacional.

El dia 16 de juny [1938], festivitat del Santíssim Corpus, els malalts de l'hospital foren obsequiats pels requetès de la ciutat de Sigüenza amb un paquet de cigarros de 0,90, un cigarro puro i una botella de sidra champagne (bon Corpus).¹⁰⁴

El dia 17 [juny de 1938] per la tarda al mateix hospital morí un company de la meua companyia anomenat Jaume Vilarrasa (A.C.S.).¹⁰⁵

El dia 28 de setembre de 1938 el Duce ens salvà d'una guerra aconsellant al Fürher que aplacé les hores que té determinades per disparar i així fou.¹⁰⁶

El dia 6 de novembre de 1938 vareig trobar després de més d'any de no veure'ls, els companys Grau Llorens i Ballús,¹⁰⁷ i allí férem la nostra disputada que tant de temps no havíem pogut fer. Aquest encontre fou a Gandesa, a l'acabar les operacions de l'Ebre. També fou aquest dia que sapigué que havia caigut presoner dels rojos el Pallari.¹⁰⁸

102. La festa es va celebrar els dies 30 i 31 de maig. Com era costum també hi va haver una missa que va oficiar el capellà del Cuartel General de la Divisió 74, Victoriano Temprano Carnero. I a la plaça de braus de la població hi va haver una *becerrada*.

103. Les tropes rebels, comandades pel general Antonio Aranda Mata (1888-1979), cap del Cos de l'Exèrcit de Galícia, van prendre Castelló.

104. Recordem que Reixach estava ingressat a l'hospital d'aquella població.

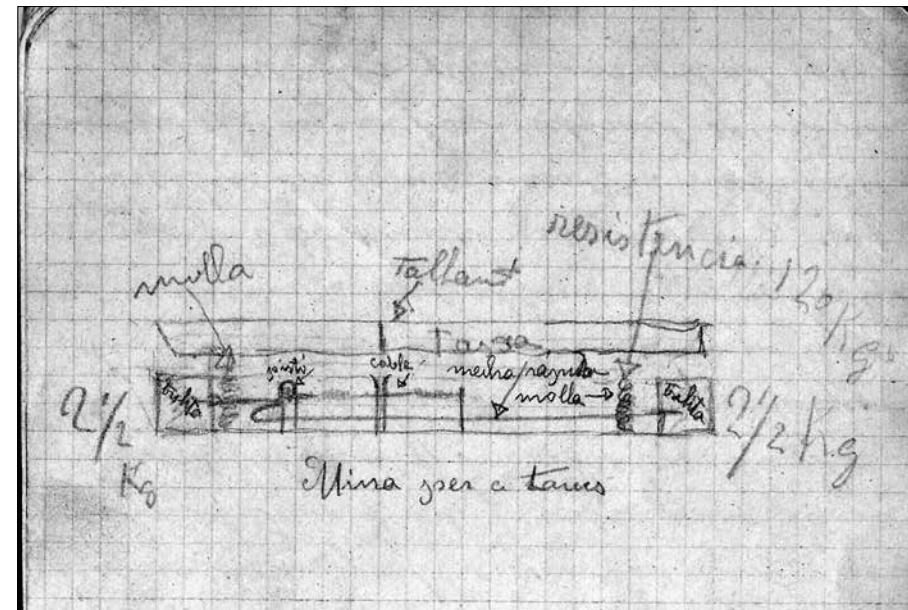
105. Desconeixem de qui es tractava.

106. El setembre de 1938 hi va haver una reunió entre Benito Mussolini i Adolf Hitler, propiciada per aquest darrer, per tal que Polònia i Hongria arribessin a un acord, signat el 2 de novembre, segons el qual Polònia va cedir una part del seu territori a Hongria. Més tard es van signar els coneguts com a Acords de Munic, segons els quals Anglaterra i França deixaven que Alemanya s'annexionés els territoris dels Sudets, una regió de Txecoslovàquia. Això va suposar que s'ajornés per un temps el començament de la Segona Guerra Mundial.

107. Sobre Llorenç Grau, vegeu nota número 79. Ballús fa referència a Joan Ballús i Cots (Prats de Lluçanès, 1916- 1975), conegut com el *Sant Hipòlit*, de la casa del mateix nom situada a la plaça Vella.

108. «El Pallari» era Vicenç Rovira i Casas (Prats de Lluçanès, 1917). No tenim la data de la mort. Fill de Tomàs Rovira i Rosa Casas, vivien al carrer Nou, també amb la seva germana Ramona. Acabada la guerra va exercir d'agutzil de l'Ajuntament. Segons alguns testimonis el van culpar de l'apropiació de diners municipals i va marxar a viure a Barcelona sense tornar més al poble. Va participar al front de Madrid l'abril del 1938 i posteriorment, el 25 de juliol del mateix any, va ser fet presoner a Ascó i portat al castell de Cardona fins a l'acabament de la Guerra.

Annex 2

Esquema d'una mina antitancs dibuixada al dietari (ARRB).

Annex 3

Llista de cançons i poemes del revers de les pàgines del dietari:

- «Balada de los cuatro lucerors». Cogolludo, 16 de febrer del 1938.
- «A mi morena». Cogolludo, 1 de març del 1938.
- «Las promesas». Jadraque, 17 de març del 1938.
- «Viva Cristo Rey (A mi madre ausente)». Jadraque, 20 de març del 1938.
- «¿Quién era?». Jadraque, 23 de març del 1938.
- «A mi madre». Cogolludo, 24 de març del 1938.
- «Todo inútil». Poema de Amado Nervo. Sense data.
- «El novio de la muerte». Sense data.
- «Recuerdo a mi madre muerta». Jadraque, 27 de maig del 1938.
- «Himno a los caídos». Pamplona, 30 de juny del 1938.
- «Himno del zapador». Pamplona, 30 d'agost del 1938.
- «Asómanse dos almas amorosas». Sense data.

«Pageseta moreneta». Fragment. Sense data.
Quatre quartets de versos de títol i autor desconegut. Sense data.

Himno del Zapador

*Zapador minador valeroso
soy de España la noble inmortal
y en vanguardia peleo orgulloso
en defensa de un santo ideal.*

*Mi bandera de sangre y de oro
es enseña de gloria y honor
para mi es un precioso tesoro
por ella mi sangre daré sin temor.*

*Ingeniero Zapador
con tu pala y tu azadón
haces puesto inexpugnable
de la nueva posición.*

*Ingeniero Zapador
en medio de la batalla
trabajando con valor,
Ingeniero Zapador
tú serás siempre el mejor.*

*Mi glorioso Patrón San Fernando
me protege y me infunde valor.
Y el castillo en mi frente adornando
es orgullo del fiel zapador.*

*La trilita y el pico manejo
y el fusil si es preciso luchar
de las tropas el paso despejo,
y destrozo alambradas
cuando hay que avanzar.*

Ingeniero Zapador, etc.

(Pamplona, 30-8-1938)

Annex 4

Carta demanant treballar de ferrer que es troba a la llibreta complementària (ARRB).

Yo Juan Reixach Fornell, natural de la villa de P. de Ll p. de Bna., de 27 años de edad y hallándose desde hace seis meses prestando servicio en la España nacional se dirige a V para obtener de su bondad el poder entrar a trabajar en el taller de Artillería de esta plaza de [paraula il·legible] prestándole mis servicios como es mi oficio de cerrajero y forjador esperando ser atendido en mi demanda se despide su amigo deseándole toda clase de prosperidades para el bien de nuestra Patria que tan admirablemente está forjando nuestro Caudillo Franco.

Jadraque, quince de marzo de mil novecientos treinta y ocho.
Juan Reixach

Annex 5

*Relación nominal de los individuos que estando comprendidos en las Quintas llamadas por el gobierno de la República, se consideran desertores emboscados, por no estar en filas como los demás.*¹⁰⁹

Lleva	Nom	1r cognom	2n cognom	Domicili	Amb qui vivia
1923	José	Vall	Fumaña	Plaza República, 3	Madre, esposa, hijos
1923	Ramon	Montaña	Mir	Hospital, 4	Suegra, esposa, hijos
1923	José	Freixa	Vilar	Hospital, 10	Padre, esposa, hijos
1923	Ramon	Rodellas	Sala	Rodellas casa camp	Padre, esposa, hijos
1925	Joan	Costa	Vilaclara	Farinera casa camp	Madre, esposa, hijos

109. En aquesta llista hi figuren alguns carrers amb noms canviats durant la República, el carrer Pi i Margall era el carrer Major, la plaça de la Llibertat o de la República es refereix a la plaça Sant Jaume o plaça Vella, la plaça Prat de la Riba a la plaça Major o Nova i la plaça Francesc Macià a la plaça Can Claus.

Lleva	Nom	1r cognom	2n cognom	Domicili	Amb qui vivia
1926	Ramon	Soler	Sañas	Soler casa de camp	Padre, esposa, hijos
1927	Àngel	Costa	Vilaclara	Farinera casa camp	Madre y hermano
1928	Domingo	Cirera	Cortinas	Aragó, 14	Hermano y cuñad
1928	José	Plarromaní	Armengol	Pi i Margall, 3	Madre y hermanos
1928	Joan	Soler	Sañas	Casa de camp Puigvist	Esposa hijos
1929	José	Noguera	Noguera	Fran. Macià, 4	Esposa hijo
1929	Miquel	Uró	Vilaró	Casa de camp Surribas	Padre, esposa, hijos
1929	Antonio	Vilamú	Blanqué	Pi i Margall, 15	Padre y hermanos
1930	Rosendo	Anglada	Pujol	Carrer Font, 5	Padre y hermanos
1930	Joaquin	Font	Subirana	Casa camp Marsal	Padre y hermanos
1930	Valentin	Perez	Gomez	Plaza Llibertat, 14	Padre y hermanos
1931	Enrique	Borralleras	Fumado	Plaza Prat Riba, 6	Padre y hermanos
1931	Jaime	Girvent	Farré	Pi i Margall, 33	Padre, esposa, hijos
1931	Juan	Rodellas	Sala	Casa de camp Rodellas	Padre y hermanos
1932	Joan	Plarromaní	Ármengol	Pi i Margall, 3	Madre y hermanos
1932	Juan	Reixach	Fornell	Pi i Margall, 51	Madre
1932	Eliseo	Sanmartí	Gost	Pujada, 17	Esposa hijos
1932	Ramon	Uró	Vilaró	Casa camp Surribas	Padre y hermanos
1933	Anselmo	Gost	Grau	Nueva, 7	Padre y hermanos
1934	Luis	Costa	Vilaclara	Casa camp Farinera	Madre y hermanos
1935	Manel	Bartrons	Fanyé	Pi i Margall, 34	Padres y hermanos
1935	Joaquin	Fusté	Berengueras	Pi i Margall, 14	Padre y hermanos
1935	Lorenzo	Grau	Parcerisa	Pi i Margall, 49	Padre y hermanos

Lleva	Nom	1r cognom	2n cognom	Domicili	Amb qui vivia
1936	Juan	Berengueras	Bach	Plaza Prat Riba, 11	Padre y hermanos
1936	Jaime	Casafort	Grifell	Rocadembras, 5	Madre y hermano
1936	Francisco	Obradors	Pregones	Pi i Margall, 48	Padre y hermanos
1936	Joan	Saló	Barbut	Resclosa, 25	Padre y hermanos
1937	Manuel	Grau	Parcerisa	Pi i Margall, 49	Padres y hermanos
1937	José	Manubens	Dot	Casa camp Vila Llanars	Padre y hermanos
1937	Casimiro	Obradors	Pregonas	Pi i Margall, 48	Padre y hermanos
1937	Joan	Rovira	Puigcercós	No tiene residencia en esta por estar todos fuera	
1937	Lluís	Vall	Fumaña	Plaza Llibertat, 12	Madre y hermanos
1938	José	Rodellas	Sala	Casa de camp Rodellas	Padres y hermanos
1938	Vicente	Rovira	Casas	Nueva, 19	Padre y hermana
1938	Segismundo	Sanmartí	Gost	Residia en la Casa de Campo Bonells de Merlès	
1939	José	Serra	Vilaró	Casa de Camp St. Llúcia	Padre y hermanos
1940	Joan	Camprubí	Noguera	Hospital, 9	Madre y hermana
1940	Juan	Pi	Corts	Pi i Margall, 60	Padre y hermanos
1940	José	Serra	Rovira	Plaza Llibertat, 1	Padre y hermanos
1940	Antonio	Subirana	Comelles	Pi i Margall, 76	Padre, abuela, herm
1940	Ramon	Faura	Soler	Pi i Margall, 31	Padres
1940	Joaquin	Reig	Trulls	Aragó, 10	Madre
1940	Antonio	Plarromaní	Armengol	Pi i Margall, 3	Madre y hermanos
Elaboració pròpia a partir de la documentació de l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès.					

Annex 6

Relación nominal de los individuos que estando comprendidos en las quintas llamadas por el gobierno de la República no se han presentado y por tanto pueden considerarse como desertores. Prats de Lluçanès 17 de mayo de 1938.

Lleva	Nom	1r cognom	2n cognom	Escrit amb llapis
1927	Angel	Costa	Vilaclara	No presentado
1928	Domingo	Cirera	Cortinas	No presentado
1928	Francisco	Noguera	Fusté	No presentado
1928	José	Plarromaní	Armengol	No presentado
1928	Juan	Soler	Sañas	
1929	José	Noguera	Noguera	Presentado y fugado
1929	Miguel	Uró	Vilaró	No presentado
1929	Antonio	Vilamú	Blanqué	No presentado
1930	Rosendo	Anglada	Pujol	No presentado
1930	Joaquin	Font	Subirana	No presentado
1930	Valentin	Pérez	Gómez	
1931	Enrique	Borralleras	Fumadó	Presentat i fugat
1931	Jaime	Girvent	Farré	Presentat i fugat
1931	Juan	Rodellas	Sala	Presentat i fugat
1932	Juan	Plarromaní	Armengol	Presentado y después fugado
1932	Juan	Reixach	Fornell	
1932	Eliseo	Sanmartí	Gost	
1932	Ramon	Uró	Vilaró	
1933	Anselmo	Gost	Grau	
1934	Luis	Costa	Vilaclara	
1935	Manuel	Bartrons	Fañé	
1935	Joaquin	Fusté	Berengueras	
1935	Lorenzo	Grau	Parcerisa	
1936	Juan	Berengueras	Bach	
1936	Jaime	Casafont	Grifell	

Lleva	Nom	1r cognom	2n cognom	Escrit amb llapis
1936	Francisco	Obradors	Pregonas	
1936	Juan	Saló	Barbut	
1937	Manuel	Grau	Parcerisa	
1937		Manubens	Dot ¹¹⁰	
1937	Casimiro	Obradors	Pregonas	
1937	Juan	Rovira	Puigcercós	
1937	Luís	Vall	Fumaña	
1938	José	Rodellas	Sala	
1938	Vicente	Rovira	Casas	
1938	Segismundo	Sanmartí	Gost	
1939	José	Serra	Vilaró	
1939	Ramon	Tor	Ribó	
1940	Juan	Camprubí	Noguera	
1940	Juan	Pi	Corts	
1940	José	Serra	Rovira	
1940	Antonio	Subirana	Cumellas	
1940	Ramon	Faura	Solé	
1940	Joaquin	Reig	Trulls	
1940	Antonio	Plarromaní	Armengol	
FORTIFICACIONES				
1926	Ramon	Soler	Sañas	
1925	Juan	Costa	Vilaclara	
1923	Ramon	Montaña	Mir	
1923	Juan	Freixa	Vila	
1923	Ramon	Rodellas	Sala	
1922	José	Vall	Fumaña	
1922	Juan	Colomer	Rovira	Presentat
Elaboració pròpia a partir de la documentació de l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès.				

110. Es tractaria de Pere Manubens Dot.

Annex 7

Llista de noms i adreces de companys de Prats de la llibreta complementària:

Nom	Regiment on van estar adscrits o adreça on vivien
Antoni Vilamú	Carnicerías n. 3 S.I.P.M. Burgos.
Manuel Grau	Parque de Automóviles 2a Compañía Sección Antiaéreos, Córdoba.
Anselm Gost	44 Cía Divisionaria de Automovilismo 4a División de Navarra, Frente de Teruel, Vitòria.
Manuel Bartrons y Juan Berengueras	Academia General Militar 8a Cía de Automóviles, Zaragoza.
Lorenzo Grau	Rto. América nº 23 1ª Agrupación 1ª División de Navarra Ametralladoras 8º Btlon. Frente de Teruel.
Juan Saló	Clínica Militar Escolapios, Sevilla.
Casimiro Obradors	3er Batallón Automóviles 25 Sección Alférez Aranabia, Tordesillas, Valladolid.
Jaime Rovira	Fábrica de tejidos de lino, Rentería, Guipúzcoa.
Saturnino Lacalle	Valle de Lana, Gastiáin, Navarra.
José Berengueras	Automovilismo Marruecos 3ª Cp Expedicionaria División 150, Zaragoza.
Ramon Saló	Calle Emilio Castelar, 9 Hotel Montillano, Montilla, Córdoba.
Manuel Grau	Regimiento de Infantería 22 S. Marcial, Burgos.
Anselm Gost	Batallón Montaña de Flandes nº 5, Vitoria.
Jaime Rovira	Calle Fuenterrabia, 8, S. Sebastián, Guipúzcoa.
Elaboració pròpia (ARRB).	

Annex 8

Llista d'altres companys de Prats de Lluçanès:

Nom al dietari	Nom i cognoms	Data naixement	Data defunció	Lleva
<i>S. Hipòlit</i>	Joan Ballús i Cots	12/02/1916	11/01/1975	1937
<i>M. Grau</i>	Manel Grau i Parcerisa	04/08/1916	19/02/2002	1937
<i>L. Grau</i>	Llorenç Grau i Parcerisa	29/05/1914	13/05/1998	1935
<i>Ton Pau</i>	Antonio Vilamú i Blanqué	24/06/1908	02/02/1987	1929
<i>Domingo Cirera</i>	Domingo Cirera i Cortinas	13/12/1907	29/05/1995	1928
<i>Perussa</i>	Anselm Gost i Grau	22/01/1912	26/05/1978	1933
<i>Palilla</i>	Manel Bartrons i Fañé	18/12/1914	VIU	1935
<i>Recader</i>	Joan Berengueras i Bach	29/10/1915	27/02/2012	1936
<i>Sanmartí</i>	Eliseu Sanmartí i Gost	25/10/1911	06/11/1957	1932
<i>Garrós</i>	Ramon Garrós i Canellas	17/06/1906	18/12/1993	1927
<i>Pérez V</i>	Valentí Pérez i Gómez	03/11/1909	24/06/1974	1930
<i>Pérez J</i>	Joan Pérez i Gómez	08/04/1919	22/12/1982	1940
<i>Nazaret</i>	Josep Serra i Rovira	26/03/1910	14/11/1986	1940
<i>Faura</i>	Ramon Faura i Solé	17/12/1919	11/02/2012	1940
<i>Plarromaní</i>	Joan Plarromaní i Armengol	01/02/1911	12/07/1979	1932
<i>Xava</i>	Josep Noguera i Noguera	11/10/1908	09/04/1994	1929
<i>Obradors 1r</i>	Francisco Obradors i Pregonas	01/05/1915	28/03/2005	1936
<i>Obradors 2n</i>	Casimiro Obradors i Pregonas	15/12/1916	18/07/2007	1937
<i>Saló</i>	Ramon Saló i Barbut	25/02/1901	05/11/1975	1922
<i>Valentí Fusté</i>	Joaquim Fusté i Berengueras	16/05/1914	21/12/1982	1935
<i>Vallès</i>	Pere Vallès i Bassachs	24/06/1904	01/01/1981	1925
<i>Rovira Pallari</i> ¹¹¹	Vicenç Rovira i Casas	08/11/1917	?	1938

111. Vegeu la nota 108.

Nom al dietari	Nom i cognoms	Data naixement	Data defunció	Lleva
<i>Rovira Xiquet</i>	Ramon Rovira i Puigcercós	01/09/1920	01/08/1990	1941
<i>Rovira Xiquet</i>	Joan Rovira i Puigcercós	11/06/1916	30/01/2016	1937
<i>Recader Pepet</i>	Josep Berengueras i Bach	07/08/1914	18/01/1996	1935
<i>Plarromaní Jordi</i>	Jordi Plarromaní i Armengol	13/12/1912	06/01/1992	1935
<i>Codinac Felip</i>	Felip Martín i Costa	03/06/1914	07/12/1981	1935
<i>Ton Francisco</i>	Antonio Noguera i Fusté	29/09/1909	24/03/1979	1930
<i>Tarrai</i>	Joan Camprubí i Noguera	02/08/1919	21/12/1997	1940
<i>Janet Enric</i>	Enric Borralleras i Fumadó	13/08/1910	09/03/1989	1931
<i>Camalliga Manel</i>	Manel Serrat i Gríful	22/01/1899	27/07/1980	1920
<i>Compte Pere</i>	Pere Compte i Roca	27/04/1912	16/02/1957	1933
<i>Compte Francisco</i>	Francisco Compte i Roca	21/05/1918	17/06/1980	1939
<i>Plarromaní 1r</i>	Josep Plarromaní i Armengol	02/05/1907	10/05/1976	1928
<i>Plarromaní 4t</i>	Antonio Plarromaní i Armengol	03/03/1919	15/01/1979	1940
Elaboració pròpia a partir dels noms de la llibreta complementària (ARRB).				

Annex 9

Itinerari

1. Sortida del poble i amagatall (del 14-VII-1937 al 17-VIII-1937)

Prats de Lluçanès - la Casanova del Grau - Colldeplana - Salselles - La Tor
- Alps i les Llosses
17-VIII: Faig general - Muntanya de Rus - Túnel de Toses - Obaga de Sal-
tèguet

2. França (del 18-VIII-1937 al 8-X-1937)

18-VIII: Vallsabollera - Osseja - Bourg Madame
Vilafranca - Perpinyà - Narbona - Besiers

19-VII: Besiers - Monestir - Mende - Maruèjols
8-X: Maruèjols - Toulouse
9-X: Toulouse - Tarbes - Hendaia

3. Espanya nacional (9-X-1937)

9-X: Irún - San Sebastián
16-X: Quarter d'enginyers de Pamplona
29-XI: Front de Guadalajara. Matillas i Jadraque
8-I-1938: Arbancon i, més endavant, Cogolludo
1-III: Jadraque
9-IV: Espinosa de Henares
15-IV: Hospital de Jadraque
7-VI: Hospital militar de Zaragoza i de Sigüenza
5-VIII: Hospital militar de Valladolid
17-VIII: Convalescència a San Sebastián
22-IX: Front de Catalunya. Sector Ebre. Gandesa i Horta de Sant Joan
6-XI: Hospital militar de Zaragoza, després San Sebastián i Cestona
10-I-1939: Convalescència a San Sebastián
20-I-1939 Pamplona
9-III: Trasllat al front. Calatayud, Teruel, el Toro
29-III: Abejuela, Figuerols de Domenyo, la Iessa, Xelva i Viver de las Aguas
9-VI: València. Llicenciament

Bibliografia

CLOSA I SALINAS, Francesc. «La instrucció militar republicana durant la Guerra Civil espanyola (1937-1939). El cas català». *Ebre 38. Revista Internacional de la Guerra Civil (1936-1939)* [Universitat de Barcelona], núm. 3 (2008).
JACKSON, Gabriel. *Breve historia de la guerra civil española*. Barcelona: Grijalbo. 1986.
PAGÈS I BLANCH, Pelai. *La guerra civil (1936-1939)*. Barcelona: Barcanova, 1993.
PRESTON, Paul. *La Guerra Civil Espanyola*. Barcelona: Base, 2013.

REIXACH VILARÓ, Antoni. *Notes biogràfiques i històriques de la família Reixach i Vilaró i ses pertences*. Exemplar manuscrit propietat de la família.

SOLÉ SABATÉ, Josep M.; VILLARROYA, Joan. *Breu història de la Guerra Civil a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62, 2005.

TERMES, Josep; CÒNSUL, Arnau. *La guerra civil a Catalunya (1936-1939)*. Barcelona: Pòrtic, 2008.

TORRES, Jordi; SALVANS, Josep; COROMINAS, Josep. *Els camins ramaders del Lluçanès*. Lluçà: Solc, Grup de Treball de Transhumància, 2000.

VILA I ESPONA, Pere. *Mig Oleguer, mig Terracuita. Remembrances de Prats de Lluçanès*. Prats de Lluçanès: Ajuntament de Prats de Lluçanès, 1995. (Les Tres Fonts; 4)

VILAR, Pierre. *La guerra civil española*. Barcelona: Crítica Grijalbo, 1986.

Fonts digitals

Sigüenza - La batalla de Guadalajara - WordPress.com. <<https://guadalajara1937.wordpress.com/2012/05/25/siguenza/>>

Premín de Iruña: Entre la laureada y la Laureada. Brigadas Navarras. <<http://premindeiruna.blogspot.com.es/2013/03/entre-la-laureada-y-la-laureada.html>>

Fonts escrites i sigles

Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès (AMPLI).

Arxiu Municipal de Ribes de Freser (AMRF).

Arxiu Parroquial de Prats de Lluçanès (APPLI).

Archivo General Militar de Ávila (AGMA).

Arxiu Josep M. Vilarmau i Cabanas (AJMVC).

Arxiu de les Dominiques de l'Anunciata de Prats de Lluçanès (ADAPLI).

Arxiu Roser Reixach i Brià (ARRB).

Mapa comarcal de Catalunya. Ripollès. 1:50.000. Institut Cartogràfic de Catalunya. Generalitat de Catalunya, 2006.

Fonts orals (entrevistes)

Manel Bartrons i Fañé, els dies 21 d'agost i 13 d'octubre de 1914 (ARRB).

Joan Rovira i Puigcercós, el dia 28 d'agost de 2014 (ARRB).

Familiars de les persones citades al dietari.

Imatges i sigles

Arxiu Nacional de Catalunya. Fons Rambol (ANC).

Arxiu del Grup de Recerca Folklòrica d'Osona (AGRFO).

Arxiu Roser Reixach i Brià (ARRB).

Arxiu Ricard Roca i Farran (ARRF)

Agraïments

Mn. Josep Casals i Serrat.

Cinta Pujals i Capdevila.

M. Carme Rovira i Plarromaní.

Miquel Sanmartí i Escalé.

Toni Sanmartí i Rovira.

Montse Rovira i Plarromaní.

Germanes Dominiques. Prats de Lluçanès.

Josep Miret i Mercè.

Josep Llimós i Camprubí.

Florenci Crivillé i Estragués.

Elisabet i Montserrat Boladeras i Bach.

Montse Benedé. Ajuntament de Ribes de Freser.

Montserrat Noguera i Muntadas.

Toni Anguera i Puig.

Ricard Roca i Farran.

Xavier Roviró i Alemany. GRFO.

Als familiars de les persones citades al dietari i als de les esmentades a les llistes de l'Arxiu Municipal de Prats de Lluçanès per la informació facilitada.